

Fıkıh Tarihi Yazıcılığının İlk Kaynakları Olarak Erken Dönem Tabakât Eserleri

Early Tabaqât Books as the First Sources of Islamic Law Historiography

Nail Okuyucu¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Nail Okuyucu (Doç. Dr.),
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İstanbul, Türkiye
E-posta: nail.okuyucu@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8210-5361

Başvuru/Submitted: 30.11.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.03.2025
Son Revizyon/Last Revision Received:
10.03.2025
Kabul/Accepted: 10.03.2025

Atfif/Citation: Okuyucu, Nail. Early Tabaqât Books as the First Sources of Islamic Law Historiography. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 15/1, (March 2025): 99-130. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2025.1594053>

ÖZ

İslam edebî kültüründe ilim, fen ve yönetim gibi sahalarda önemli yere sahip olan kişileri belli bir sıra ve dizgi gözeterek bir araya getiren ve haklarında bilgi sunan eserler tabakât diye anılır. İlmî gelişmelere bağlı olarak hicri II. yüzyılda ilk örnekleri ortaya çıkan tabakât metinleri, yazarlarının zihni arka planı, bakış açıları ve disiplindeki yetkinliklerine göre farklılıklar taşır. Tabakâtlar, gerek metinlerin iç organizasyonu ve sunduğu tarihi akışa gerekse dâhil edilen yahut dışarda bırakılan isimlere göre değişkenlik arz eder. Fıkıh sahasında kaleme alınan ilk tabakâtlar ehl-i hadis zümresine mensup âlimlerin eseri olduğu için fakihlerin tespiti, nesiller boyu takibi ve sıralamasına hadis ve tarih âlimlerinin formasyon ve zihniyetleri yön vermiştir. Bu metinlerde fakih kimliğinin belirgin kılınması ile bir bilgi ve uzmanlık alanı olarak fıkıhın ulaştırılması hedeflenen yer ehl-i hadis beklentilerine göre şekillenmiş olup ehl-i re'y fakihleri ya görmezden gelinmiş ya da sahip oldukları mevki ve tesir sahası hafifletilerek kendilerine yer verilmiştir. Bu makalede öncelikle fakihlerle ilgili bilgi sunan ilk kaynaklardan bahsedilecek, ardından bu metinlerde yer verilen fakihlerin neye göre seçildiği ve hangi fikirler ışığında tabakalara ayrıldığı hususlarının üzerinde durulacak, İslam topraklarının genişleyişine bağlı olarak yaşanan ilmî gelişmeler ve hususen fıkhi ilerleyişin bu metinlere nasıl yansıdığı tahlil edilecek, fıkıhın doğuşuna eşlik eden esaslı tartışma alanlarının ilk tabakât metinlerine nasıl yansıdığı izleri sürülecektir. Makale, fıkıh ilmi ve mezheplerin teşekkül sürecine tanıklık eden bu ilk metinlerdeki anlatıyı tarih yazımı açısından irdelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Tarihi, Tarih Yazıcılığı, Tabakât Edebiyatı, Ehl-i Hadis, Ehl-i Re'y, Fukahâ-i Emsâr

ABSTRACT

In Islamic literary culture, tabaqât refers to works that systematically compile, in a specific order and sequence, notable individuals who have made significant contributions to a particular science, discipline and governance. The earliest examples of tabaqât emerged during the second century after the Hegira, reflecting the period's scientific advancements. These texts vary significantly based on the intellectual background, perspective, and

disciplinary expertise of their authors, leading to differences in internal organization, historical narrative, and the inclusion or exclusion of specific figures. The *tabaqât* composed in the field of Islamic law (*fiqh*) were initially authored by scholars associated with the Ahl al-Hadith movement. Consequently, the identification, tracing, and categorization of jurists across generations in these texts were deeply influenced by the methodologies and perspectives of hadith and historical scholars. In this context, the portrayal of jurists and the presentation of Islamic law as a domain of knowledge and expertise were shaped by the priorities of the Ahl al-Hadith. As a result, jurists from the Ahl al-Ra'y school were either excluded or included in ways that downplayed their influence and intellectual contributions. This article will first examine the earliest sources providing information about jurists, focusing on the criteria used to select individuals and categorize them into distinct layers (*tabaqât*). It will then explore how scientific developments, particularly those associated with the expansion of Islamic territories and the evolution of Islamic law, were reflected in these texts. Finally, it will analyze how the foundational debates surrounding the emergence of Islamic law were incorporated into the earliest *tabaqât* texts. This article aims to examine the narrative in these early texts, which bear witness to the formation of Islamic law and schools, from a historiographical perspective.

Keywords: History of Islamic Law, Historiography, *Tabaqât* Literature, Ahl al-Hadith, Ahl al-Ra'y, Fuqahâ al-Amsâr

EXTENDED ABSTRACT

The works that compile the biographies of important figures who specialized in a science or art and contributed to the birth, development and continuity of this science/art, and detail their related contributions are known as *tabaqât*. Although the systematics and structure of these works vary, they all follow a certain order and sequence. Some of them are organized chronologically, others alphabetically, and some based on city or regional distinctions. In Islamic history, the first examples of the writing of *tabaqât* can be found in the second half of the second century after the Hegira, paralleling advancements in various fields of knowledge. The initial *tabaqât* texts focused on the companions of the Prophet, transmitters, reciters of al-Qur'ân, hadith scholars, and poets. These texts serve as foundational sources, documenting not only the distinguished scholars of the early generations but also the developments within their respective fields. The first *tabaqât* on scholars of Islamic law (*fuqahâ*) were produced later. *Tabaqât al-Fuqahâ wa al-Muhaddithîn* by al-Haytham b. 'Adî (d. 207/822), *Târîkh al-Fuqahâ* by al-Wâqidî (d. 207 AH), *Tabaqât al-Fuqahâ* by Muhammad b. Khâlid (d. 220/835), and al-Shâhezûnî's (d. 234 AH) *Târîkh*, which is said to be devoted to the faqîhs, are recorded as the first texts in this field. The earliest surviving *tabaqât* on jurists is the Andalusian scholar Ibn Habîb al-Sulamî's (d. 238/853) *Tabaqât al-Fuqahâ*. Ibn Zanjûya's *Tabaqât al-Fuqahâ wa al-Muhaddithîn* and Ibn Sa'd's *Kitâb al-Tabaqât al-Kabîr* are also deserves to be considered among the first sources. Although Ibn Sa'd's work aims to document all the prominent figures of the early period, its sections on scholars renowned for their fatwâs serve as a source for the writings of the *tabaqât* of faqîhs.

The *tabaqât* texts vary significantly depending on their authors' scholarly backgrounds, competence and perspectives. Notably, the earliest *tabaqât* on faqîhs were authored by scholars proficient in hadith and transmission sciences, reflecting the Ahl al-Hadith mentality. This affiliation influenced the categorization of jurists, the selection of individuals included, and their ranking across generations. The prominence of the identity of the faqîh and the place where fiqh as a field of knowledge and expertise was attempted to be conveyed in the earliest *tabaqât* texts

were shaped according to the expectations of Ahl al-Hadīth. Since these authors belonged to a certain camp in the Ahl al-Ra'y - Ahl al-Hadīth distinction, which was one of the most decisive themes in the process of the formation of fiqh, they shaped the texts according to their own affiliation and either ignored the Ahl al-Ra'y jurists, whose contributions to the development of fiqh were much more prominent and decisive, or included them by downplaying their position and sphere of influence. The historiography of fiqh in the earliest tabaqāt texts sought to align the development of fiqh with that of hadīth, portraying it as a discipline centered on the transmission of inherited knowledge.

The earliest tabaqāt texts were concerned with the improvement and transmission of religious knowledge in parallel with the spread of Islam. In this respect, the texts that center on Madina expand by following other regions and cities where religious knowledge spread in the first generations. After Madina, some authors immediately mention Mecca, while others continue with Kūfa, where jurisprudential activity was more intense. With the inclusion of Basra, Damascus, Egypt, Khorasān, and, from a certain date onwards, Andalusia among the centers of knowledge, jurists were also classified with reference to these regions/cities. In other words, not only do the tabaqāt present us with the influential jurists of the first generations, but they also provide us with a comprehensive map of jurisprudence in the first generations by indicating in which cities these jurists practiced.

Another aspect to which the authors of tabaqāt texts attach particular importance is the teacher-disciple relationship between the jurists. The idea of ranking the faqīhs through generations/degrees manifests itself precisely here, and the teacher-disciple lines presented through various cities make clear the lines of development of fiqh in the first two centuries AH. Ibn al-Madīnī's *ʿIlal* and al-Nasāī's *Tasmiya Fuqahā al-Amsār* stand out for tracing scholarly/jurisprudential lineages from the companions to the era of the mujtahid eponyms. The narrative in these works gained widespread acceptance and later authors presented the scholarly progress of the first generations by referring to these lineages. However, since the early writers were not yet very warm to the idea of affiliation to a certain school of law and were especially distant from the Kūfa-centered fiqh of ra'y, they often neglected the central importance of jurists like Abū Hanīfa and Mālik b. Anas.

This article examines the role of early tabaqāt works as sources for the historiography of Islamic law from various perspectives. For this purpose, it begins by exploring the first sources that provide information about the faqīhs, analyzes the criteria used to select the included figures, and discusses the authors' intellectual frameworks. Additionally, it considers how the scholarly developments and especially the jurisprudential progression due to the expansion of Islamic lands were reflected in these texts, and trace how the major areas of debate that accompanied the emergence of Islamic law were reflected in the first tabaqāt texts.

Giriş

İslam tarihinde vuku bulmuş hadiseler, önem arz eden gelişmeler ve şahsiyetlerin kaydını hedefleyen metinlerin telifi hicri ilk asra kadar uzanır. Hz. Peygamber'in siyeri, sahâbîlerin hâl tercemeleri ve öne çıkan Müslümanların yaşam hikâyelerinin kaydını konu edinen kitaplar, genel olarak İslam yazınının da ilk örnekleri arasında yer alır. Urve b. ez-Zübeyr'in (ö. 94/713) ilk siyer metni olarak kabul edilen *el-Meğâzî*'si, Avâne el-Kelbî'nin (ö. 147/764) ilk tarihî metinlerden sayılan *Sîretü Mu'âviye ve Benî Ümeyye*'si, I. asrın sonlarından itibaren tarihî bilgilerin kayda geçirildiğinin vesikası olan ilk eserlerdir.¹

İslam tarihi yazımı, siyasi hadiselerin yanı sıra bir dinin inananlarının tarihî yolculuğunu tescil etmeyi hedefler ve bunu sağlamak üzere tutulan kayıtların bir araya getirilmesiyle şekillenen biyografik kaynaklar, İslam ümmetinin tarihi ve İslam'ın kendisine özgü bilgi ve kültür birikiminin inşa ve naklinde yönetici zümrelerden ziyade Müslüman fertlerin katkı sağladığı anlayışına yaslanır. Bu kaynaklar, Müslüman toplumun gerçek ve faal güçlerinin her biri kendi sahasında uzman olan bu şahsiyetler yani ulemâ olduğunu ve aktarılmaya değer katkıların onlara ait olduğunu göstermeyi hedefler.² Tarihçiler bunu sağlamak üzere Hz. Peygamber'den tevarüs edilen ilmin nesilden nesle intikal ve inkişafını kişiler üzerinden takip eden özel bir gündemle hareket etmişlerdir. Nitekim Vâsıl b. 'Atâ'ya (ö. 131/748) nispet edilen *Tabakâtü ehli'l- 'ilm ve 'l-cehl* adını taşıyan metnin adını bu gayeden aldığı tahmin edilebilir.³

Tarihî akışta vücuda gelen hadiselerin takip ve tescili rivayete dönük bir merak ve uzmanlık gerektirdiği ve ilmî gelişmeler ricâl ile inkişaf ettiği için İslam ilim tarihinde tutulan ilk kayıtlar ve telif edilen ilk metinler rivayet ilimleriyle iştigal eden zümrelerin elinde vücut bulmuştur. Fakihler ve kelâmcılar gibi daha hususi gündemlerle hareket eden ilmî çevrelerden ziyade rivayeti meşgale edinen tarihçiler ve muhaddisler İslam ümmetinin hafızasını tutma işini üstlenmiş görünmektedir. Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 128/745), Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ve Abdullah b. Mübarek'e (ö. 181/797) nispet edilen ve *et-Târih* diye anılan kitaplar da kronolojinin kişiler ve ilmî temalar üzerinden tutuluşunun ilk örnekleridir.⁴

Müstakil ilmî disipline dönüşme sürecini önemli ölçüde tamamlamış uzmanlık sahalarının büyük isimleri hakkında hazırlanan ilk çalışmalar yine aynı döneme rastlar. Muâfâ b. İmrân el-Mevsîlî'ye (ö. 185/801) nispet edilen *Tabakâtü 'l-muhaddisîn*, İsmail b. Muhammed el-

1 Fayda, Mustafa, *Allah'ın Emriyle Siyer Başlar: Siyer Yazımında İlkler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 125-144.

2 H.A.R. Gibb'den naklen, George Makdisi, "Tabakât-Biyografi: İslâm'ın Klasik Döneminde Hukuk ve Ortodoksi", 349. Tabakâtlar hakkındaki kapsamlı ilk akademik çalışmalardan birinin sahibi olan Hafsi'ye göre de tabakât yazımının ilk gayesi, İslam'ın gelecek nesillere ilk safiyeti içinde nakledilmesini sağlamaktır. bk. aynı yer.

3 Vâsıl b. 'Atâ'ya (ö. 131/748) nispet edilen metin, bu gayeyle yazılmış olabileceği gibi ilim sahibi kimselerin bilgisiz kimselerin ahlak ve karakterlerinden bahsetme gayesiyle de yazılmış olabilir. Her halükârda bu metin tabakât tarihi yazımında istisnai bir yere sahiptir. Zira daha sonra telif edilecek metinlerin yazarları hep Ehl-i hadis zihniyetini benimsemiş kimseler iken sahanın ilk kitabının bir Mu'tezilî âlimin kaleminden çıkması ilginçtir. Bu hususta bir değerlendirme için bk. Makdisi, "Tabakât-Biyografi: İslâm'ın Klasik Döneminde Hukuk ve Ortodoksi", 350.

4 İlk tabakât eserleri ve bunların tarih-rical bilgisiyle ilişkisi hakkında bk. Mesut Kaya, "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histografik Bir İnceleme", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 33-40.

Yezîdî'nin (ö. 200/815-816'ya doğru) *Tabakâtü 'ş-şu 'arâ'sı*,⁵ Heysem b. Adî'nin (ö. 207/822) *Tabakātu men ravâ 'ani'n-nebî min ashâbihî* adlı eseri, Ebû Ubeyde'nin (ö. 210/825) şairlerle ilgili *Tabakâtü 'l-fürsân*'ı, Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *Tabakâtü 'l-kurrâ'sı* ve İbn Sellâm el-Cumahî'nin (ö. 231-846) *Tabakâtü fuhûli 'ş-şuarâ'sı* ilim ve sanatlara göre yazılmış ilk tabakâtlardır.⁶ Üçüncü yüzyılın başlarına gelindiğinde literatür daha da ilerlemiş, İbn Sa'd (ö. 230/845) tabakât yazımının muhtelif hususiyetlerini birçok açıdan ilk kez taşıyan *Kitâbü 'l-Tabakâti 'l-kebîr (et-Tabakâtü 'l-kübrâ)* gibi kapsamlı bir eseri hazırlayabilmiştir.

İlk tabakâtlar İslâm ümmetinde varlık bulan muhtelif bilgi alanlarını yansıtacak bir çeşitlilik arz ederken zamanla hadis ve fıkıh ilimleri etrafında bir yoğunlaşma yaşanır. Makdisi bu gelişmeyi akılcılığın yükselişi karşısında gelenekçi kanadın teyakkuza geçişiyle irtibatlandırır. Gelenekçiler yani ehl-i hadis hareketi, sahih dinî bilginin Hz. Peygamber'e kadar uzanan nesiller boyunca nasıl taşındığını göstermek üzere ulemâyı tabakalar hâlinde sıralama fikrini geliştirdiler.⁷ Kur'an metninin sabitliği ve mütevâtir kıraatler etrafında oluşan uzlaşî kârilere yönelik hususi bir ilgiyi gerekli kılmadığı ve Kur'an bilgisi hadis rivayetlerinde olduğu gibi bir mücadele alanı hâline gelmediği için kurrâ tabakâtı yazımı aciliyet kesbetmemişti.⁸ Makdisi, ehl-i hadisin yalnızca hadis bilgisini ileri sürerek akılcılara karşı koyamayacaklarının farkında olduklarını ve bu amaçla fakihleri de yanına çektiklerini ileri sürer. Ona göre fıkıh ile hadis gelenekçi hareketin iki rûknü olup fukahâ ve muhaddis tabakâtı yazımına götüren saik aynıdır.⁹ Bu saik, "dinî ortodoksiyi tespit etmek amacıyla meşru otoriteye sahip olan âlimleri belirlemek" idi.¹⁰ Makdisi söz konusu yardımlaşmanın hadis derleme çalışmalarına da yansıdığını ileri sürer. Ona göre, ilk hadis derlemeleri ravi esaslı müsnedler iken III. yüzyılda hadis mecmualarının tanziminde bir değişikliğe gidilmesi ve müsnedlere ilaveten fıkıh başlıklarıyla uyumlu "sahih"lerin yazılmaya başlanması bu süreçle alakalıdır. İşte ilk tabakât kitapları müsned yazımıyla uyumlu olarak hadis ravilerini derlerken, fıkıhın da sürece dâhil edilmesiyle fakihleri derleyen tabakâtlar yazılmaya başlanmıştır.¹¹ Heysem b. Adî'nin (ö. 207/822) iki ulemâ grubunu bir arada derlediği *Tabakâtü 'l-fukahâ ve 'l-muhaddisîn*'i, hadisçilerle fakihler arasındaki ittifakın erken bir tanığı olup Şâfiî döneminde kaleme alınması bu açıdan da tarihî değer taşır.¹² Ehl-i hadis çevreleri bu bakışı sonraki yüzyıllarda da muhafaza edecektir. Nitekim Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) meşhur *Tabakâtü 'l-fukahâ'sında* fakihlerle muhaddisler iç içedir ve her iki zümrenin yetkin temsilcileri sahip oldukları icazet ve senedleriyle sunulurlar.¹³

5 Huzeyfe Çeker, adında tabakât kelimesi geçen ilk metnin bu kitap olduğunu ileri sürer. bk. Huzeyfe Çeker, *Haneî Mezhebinde Biyografi Geleneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2018), 50.

6 bk. Kaya, "Tefsir Tabakat Literatürü", 39-41.

7 Makdisi, "Tabakât-Biyografi: İslâm'ın Klasik Döneminde Hukuk ve Ortodoksi", 352.

8 Makdisi, "Tabakât-Biyografi: İslâm'ın Klasik Döneminde Hukuk ve Ortodoksi", 353.

9 Makdisi, "Tabakât-Biyografi: İslâm'ın Klasik Döneminde Hukuk ve Ortodoksi", 364.

10 Makdisi, "Tabakât-Biyografi: İslâm'ın Klasik Döneminde Hukuk ve Ortodoksi", 350.

11 Makdisi, "Tabakât-Biyografi: İslâm'ın Klasik Döneminde Hukuk ve Ortodoksi", 353-355.

12 Makdisi, "Tabakât-Biyografi: İslâm'ın Klasik Döneminde Hukuk ve Ortodoksi", 365.

13 Makdisi, "Tabakât-Biyografi: İslâm'ın Klasik Döneminde Hukuk ve Ortodoksi", 356.

Tabakâtlar üzerine yaptığı çalışmalarla Makdisi'nin tezlerini tadil ve takviye eden öğrencisi Melchert, bu kitapların fıkıh tarihi yazımı açısından vazgeçilmez kaynaklar olduğunu kabul etmekle birlikte, yazarların özel gündemlerini göz ardı etmeden okunmaması gerektiğini vurgular. “Hanefiliğin Kûfe ve Ehl-i Hadis'in Medine Kökenli Olarak Algılanışı” başlıklı makalesinde ehl-i hadis kökenli üç müellifi farklı bir nazarla inceleyen Melchert, kitapların ehl-i hadis/re'y ayrışması ve buradan doğan gerilimleri yansıttığını ilginç örnekler üzerinden ortaya koyar. Onun bulgularına göre İbn Sa'd'ın yanı sıra Halîfe b. Hayyât ile Fesevî'nin metinleri de İslam'ın erken dönemini belli bir perspektifle tasvir etmekte ve tonları değişmekle birlikte ehl-i re'y aleyhtarlığını ön sırada tutmaktadırlar.¹⁴

Fukahâ tabakâtlarını bir edebî tür olarak yahut özel metinler hâlinde tahlil eden daha ileri çalışmalar da bulunmaktadır. R. Kevin Jaques'in İbn Kâdî Şühbe'ye ait *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye* adlı kitabı konu edinen *Authority, Conflict, And The Transmission Of Diversity in Medieval Islamic Law* başlıklı çalışması, klasik dönem tabakât yazıcılığını fıkıh tarihi yazımı ve edebî incelikler bakımından güçlü analizlere tabi tutar.¹⁵ Marion Katz, fukahâ tabakâtı hakkında yaptığı “*Tabaqât al-Fuqahâ': What is a Genre?*” başlıklı sunumunda bu türün beş ayırıcı hususiyetinden bahseder.¹⁶ Ancak bu çalışmaların hiçbirinde erken dönem fakih tabakâtı kuşatıcı bir surette ele alınmamıştır. Bu makalede, klasik dönem fıkıh tarihi yazıcılığının kaynakları arasında hususi bir yere sahip olan ilk tabakât metinleri birtakım sorular eşliğinde bahse konu edilecektir. Erken dönem ile mezheplerin teşekkül süreci öncesi kastedilmekte olup belli bir mezhebe göre yazılan tabakât kitapları inceleme dışında bırakılmıştır. İncelenen tabakâtlar, mezhepler öncesi dönemde yaşamış fakihler ve genel olarak fıkıhın seyri için müracaat edilecek ilk kaynaklar konumundadır. Bu metinler, klasik dönemde olduğu gibi modern fıkıh tarihi yazıcılığına da kaynaklık teşkil etmektedir. İlgili metinler bu açıdan önemini korumakla birlikte müelliflerinin bakış açısını ve genel takdimini belirleyen birtakım kabulleri bugüne dek tahlil edilmemiştir. Makalede, fakihlerle ilgili bilgileri derleyip kaydeden ilk kaynaklar ele alınacak ve bu kaynakların sunduğu malumat fıkıh tarihi yazımını ilgilendiren muhtelif sorular eşliğinde tahlile tâbi tutulacaktır. Makale, mezheplerin istikrar kazanması öncesinde fıkıh ilminin gelişimi ve

14 Melchert, “Hanefiliğin Kûfe ve Ehl-i Hadis'in Medine Kökenli Olarak Algılanışı”, 167-204.

15 Leiden: E. J. Brill, 2006.

16 Bu beş hususiyet şöyledir: 1. Pragmatik amaç: Metinlerin fakihler ve öğrencilerin yapacağı hukuki araştırmalar için bir başvuru kaynağı olarak hizmet görmesi (Şîrâzî'nin *Tabakâtü'l-fukahâ'*sı buna örnektir). 2. Dinî amaç: Okuyuculara ahlaken numune-i imtisal şahsiyetler sunulması (Aliyyü'l-kârî'nin *el-Esmârü'l-ceniyye*'si buna örnektir). 3. Mezhebî amaç: Belli bir mezhebe müntesip olan fakihlerin, hoca-öğrenci ilişkilerinin ve kimlerin taklit edilebileceğinin gösterilmesi (İbn Ferhûn'un *Tabakât'*ı buna örnektir). 4. Sosyal amaç: Bağlı olunan mezhebin üstünlüğünü ve onu takip eden fakihlerin yetkinliklerinin gösterilmesi. 5. Edebî amaç: Şiirler, hikâyeler ve sıra dışı fetvaların aktarılmasıyla okuyucuya bir edebî zevk kazandırılması (Sübkî'nin *Tabakât'*ı son iki amaca örnektir). bk. <https://lectures.uni-muenster.de/engage/theodul/ui/core.html?id=d663c380-90e7-4fb9-b0dd-698ea4e3132c> (Erişim 3 Mart 2025). Sunumun özeti için bk. Omar Khaled Abdel-Ghaffar, “*A Summary of 'Tabaqât al-Fuqahâ': What is a Genre?*”, <https://journalofislamiclaw.com/current/article/view/334> (Erişim 3 Mart 2025).

temsil biçimlerine dair telakki ve anlatıları irdelemeyi, çoğunlukla mezhep eksenli seyreden klasik tabakât edebiyatının sunduğu çerçeveden farklı olarak belirli bir fıkıh çevresi veya mezhebi esas almadan yazılmış bu ilk eserlerin telifine yön veren ana fikir ve yaklaşımları belirgin kılmayı hedeflemektedir.

Fakihlerle İlgili Bilgi Sunan İlk Metinler

Vâsıl b. ‘Atâ’nın eserinden sonra yazılan ve adında tabakât ifadesinin geçtiği, doğrudan fakihleri konu edinen ilk metin, Iraklı tarihçi Heysem b. Adî’nin (ö. 207/822)¹⁷ *Tabakâtü’l-fukahâ ve’l-muhaddisîn*’idir. Günümüze ulaşmadığı kabul edilen bu metinden başta müellifin öğrencisi İbn Zencûye (ö. 251/865) olmak üzere sonraki müellifler alıntılar yaparlar.¹⁸ Heysem’in çağdaşı Vâkîdî’ye (ö. 207) de *Târîhu’l-fukahâ* adlı bir eser nispet edilir.¹⁹ Yakın yıllarda yazılan Muhammed b. Hâlid’in (ö. 220/835) *Tabakâtü’l-fukahâ’sı* ve Şâzekûnî’nin (ö. 234), “ehl-i ilmin ve içlerinde belli bir mezhebe nispet edilenlerin tabakâtı” hakkında yazdığı *Târîh* hakkında bir malumata sahip değiliz.²⁰ Şâzekûnî’nin kitabı hicri üçüncü asrın başlarında ilimle iştigal eden kimselerden bir kısmının artık belli mezheplerle anıldığını ancak bu durumun henüz bütün ulemâ için geçerli hâkim tutum hâline gelmediğini gösterir. Bu kitapta bahse konu olan âlimler fakihler olabileceği gibi diğer ilimlerle iştigal eden ve ekolleşme sürecinden geçen zümreler de olabilir. Tabakât adını taşıyan ve günümüze gelen en eski metin, Endülüslü âlim İbn Habîb es-Sülemî’nin (ö. 238/853) *Tabakâtü’l-fukahâ min ledüni’s-sahâbe ve men ba’dehum mine’l-ulemâ*’sıdır.²¹ İbn Zencûye’nin *Tabakâtü’l-fukahâ ve’l-muhaddisîn*’i, fıkıh ve hadis âlimlerini birlikte sunan ve günümüze gelen ilk tabakât eserlerindendir. İbn Sa’d’ın *Kitâbü’l-Tabakâti’l-kebîr*’i, Nesâî’nin (ö. 303/915) ricâle dair eserleri, İbn Hibbân’ın (ö. 354/965) *Meşâhîru ulemâi’l-emsâr* başta olmak üzere ricâl hakkındaki kitapları da fakihlerle ilgili bilgi sunan ilk kaynaklar arasında yer alır. Doğrudan fukahâyı mevzu edinenler ilgili başlıkların konusu olacağı için burada diğer eserlerin fıkıh tarihine hangi hususiyetleri itibarıyla kaynaklık teşkil ettiğine değinmek istiyorum.

İbn Sa’d’ın kitabı, Hz. Peygamber’in siyer/megâzisi ve ilk Müslüman kuşaklarla ilgili tabakât bölümlerinden meydana gelir. İbn Sa’d, Medine dâhil 22 başlık açarak tabakalar

17 Kûfe’de doğduğu tahmin edilen Heysem b. Adî, bir süre Mekke ve Mısır’da bulunduktan sonra Bağdat’a gelmiştir. Ebû Ca’fer el-Mansûr, Hâdî-İlêhak ve Hârûnürreşid gibi Abbâsî halifeleri ile yakın bir münasebet tesis etmiştir. bk. Cevat İzgi, “Heysem b. Adî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Ekim 2024).

18 bk. Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, ed. M. Şerefettin Yalıtıkaya- Kilisli Rifat Bilge (Tahran: Mektebetü’l-İslamiyye, 1967), 2/1105. Bu makalenin ana kaynaklarından birisi olan İbn Zencûye’nin tabakâtı, Heysem b. Adî’den birçok yerde nakilde bulunur. İlgili başlıklarda bunlara değinilecektir.

19 Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rîfe, 1978), 128.

20 Ebû Bekr Muhammed el-İşbîlî İbn Hayr, *Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî*, ed. Beşşâr Avvâd Ma’rûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd (Tunus: Darü’l-Garbi’l-İslâmî, 2009), 264; Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*, 50.

21 Eserin adının bu şekilde zaptı hakkında bk. Rıdvan Sâlih Husrî, “Nâşirin Girişi”, *Tabakâtü’l-fukahâ min ledüni’s-sahâbe ve men ba’dehum mine’l-ulemâ*, mlf. İbn Habîb (Rabat: Râbitatü’l-Muhammediyye li’l-Ulemâ, Merkezuz İbnî’l-Kattân, 2012), 29-54.

hâlinde biyografilere yer verir.²² İbn Sa'd "Siyer" kısmının sonunda, "Resulullah'ın ashabından ilim ve fetva ehli olanlar" diye bir başlık açar. Burada aktarılan ve sonraki tabakâtlarda fıkıhın ilk kuşaklardaki gelişimine dair çizilen genel tabloyla uyumlu olan rivayetler; a. Hz. Peygamber devrinden itibaren kimlerin fetva verdiği ve ilmin kimler aracılığıyla sürdüğü, b. Hz. Peygamber sonrasında fetva üzerinden şekillenen sürecin taşıyıcılarının kimler olduğu ve fıkıhın nasıl yeşerdiği, c. Sahabe arasında derecelendirme ve hangi sahâbînin dinî bilginin hangi veçhesiyle öne çıktığı, d. Muhtelif şehirlere yerleşen sahâbîler ve onların yetiştirdiği tâbiîn âlimleri üzerinden şekillenen çizgilere dair veriler sunar. İbn Sa'd, ilk Müslüman kuşaklar arasındaki ilmî münasebetleri fıkhi bilginin aktarımı ve gelişimi üzerinden değil, mülakilik ve hadis rivayeti üzerinden takip etmektedir. Sahâbîlerin fıkhi yönleri hakkında bilgi verip ilim/fıkıh ve fetvasıyla temayüz eden kişileri müstakil başlıklar altında ele alsa da sonraki kuşaklarda bu temayı sürdürmez.²³

İbn Sa'd sonrasında yazılan ve tarih/tabakât adını taşıyan kitapların kahir ekseriyeti hadis ravileri hakkındadır. Tasnif sürecine eşlik eden bu kitaplar, tedavüldeki hadislerin senedlerinde yer alan isimlerle ilgili bilgi sunar. Bu kaynaklarda, ilgi ve uzmanlık sahaları çeşitlendiği için fukahâ listelerinde de isimlerini gördüğümüz birçok âlim yer alsa da odak noktaları hadis rivayeti olduğu için fıkıhla ilgili unsurlar muhtelif anekdotlar kabilindendir. Fıkıh tarihi tasvirlerinde merkezî yere sahip fakihler bu kitaplara hadis rivayetiyle ilgileri üzerinden konu oldukları için yapılan değerlendirmeler fıkıh açısından ikincil değerdedir. Mesela Yahya b. Maîn'in (ö. 233/848) *Târîh*'inde İbrahim en-Nehâî ile öğrencileri hakkında yapılan değerlendirmeler böyledir. İbn Maîn'in yorumları fıkıh tarihi açısından neredeyse hiçbir şey ifade etmese de Kûfe fıkıhının öncüsü Nehâî ile öğrencileri arasındaki münasebetin bir veçhesine ışık tutar.²⁴ Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49), *el-İlel* isimli kitabında sahabe neslinden itibaren şekillenen

22 Sahabe neslini İslam'a giriş tarihleri, Hz. Peygamber'e yakınlıkları ve fazilet gibi kıstaslara göre tasnif eden İbn Sa'd, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn neslini doğup büyüdükleri şehirlere göre tasnif eder. Sahabe nesli kendi içinde beş tabakaya ayrılırken sonraki nesiller şu şehirlere göre sıralanır: Medine, Mekke, Tâif, Yemen, Yemâme, Bahreyn, Kûfe, Basra, Vâsıt, Medâin, Bağdat, Horasan, Rey, Hemedan, Kum, Enbar, Şam, Cezire, Avâsım, Süğür, Mısır, Eyle, Afrika ve Endülüs. Kitabın yaklaşık yarısını teşkil eden Medine bölümünde yedi tabaka yer alırken, Kûfe'de dokuz, Basra'da sekiz tabaka bulunur. Fıkha dair izah ve değerlendirmeler de Medine'de yoğunlaşır. bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü'l-Tabakâti'l-kebir = et-Tabakâtü'l-kübrâ*, ed. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 1/28; Tuba Nur Saraçoğlu, *İbn Sa'd* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 40-48.

23 İbn Sa'd'ın çağdaşı ve hemşerisi Halife b. Hayyât'ın ricâle dair eserleri fıkıh tarihi yazımına kaynaklık edebilecek bir muhtevaya sahip değildir. Halife'nin kısa biyografilerden oluşan *Tabakât*'ı, ilk kuşaklardaki ilmî gelişmelerin takibi için elverişli bir kaynak değildir (bk. Süheyl Zekkâr, "Nâşirin Girişi", *Kitâbü'l-Tabakât*, mlf. Halife b. Hayyât (Dimaşk: Vizâretü's-Sekâfe ve's-Seyâha ve'l-İrşâd ve'l-Kavmi, 1966), 5-14. Kronolojik sırayla yıl yıl olaylardan bahseden *et-Târîh*'i de ilmî gelişmeleri konu edinmez.

24 Osman ed-Dârimî, Yahya b. Maîn'den Nehâî'nin yakın öğrencileri (*ashâbu İbrahim*) hakkında bir sıralama yapmasını ister. İbn Maîn, Nehâî'nin öğrencilerini hadis rivayetindeki yetkinliklerini dikkate alarak şöyle sıralar: Mansûr; A'meş, Hakem b. Uteybe ve Muğîre'ye göre daha öndedir. Hakem, Fudayl b. Amr'a göre; Şibâk, Hammâd b. Ebî Süleyman'a göre öndedir. Mahal, Hasan b. Amr ve Muarrif b. Vâsıl sika ravilerdir ancak Abîde'nin rivayetine itimat edilmez. bk. Ebû Zekeriyâ el-Mürri el-Bağdâdî Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekeriyâ İbn Maîn* nşr. Ahmed Muhammed Nur Seyf (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, ts.), 57-59.

çizgiler ve hoca-talebe münasebetlerine dair daha sonraları yaygın kabullere dönüşecek anlatıların kaynağı olacak bilgi ve değerlendirmeler aktarmıştır.²⁵

Esas odağı tarih ve hadis olmakla birlikte fakihlere de yer veren bu kaynaklardan sonra doğrudan fukahâyı konu edinen ilk eserler sahneye çıkar. Heysem b. Adî ile Muhammed b. Hâlid'in eserlerinin günümüze ulaşmadığı kabul edilmekle birlikte, İbn Habîb (ö. 238/853) ve İbn Zencûye'nin (ö. 251/865) fakihler hakkındaki tabakâtları elimizdedir. İbn Habîb, sadece fakihleri listeleyen belki de ilk yazar olup *Tabakâtü'l-fukahâ*'sında yalnızca sahabe ve takip eden iki nesil boyunca yaşamış âlimleri konu edinir. İbn Zencûye'nin *Tabakâtü'l-fukahâ* ve *'l-muhaddisîn* adlı eseri hem belirgin bir tasnifle ilerlemesi hem de erken dönemdeki ilmî gelişmeleri fıkıh ve hadisi birlikte ele alarak takip etmesi bakımından öne çıkar. Genel itibarıyla tesmiye türünün²⁶ hususiyetlerini yansıtan metin boyunca hicri III. asra kadar çeşitli şehirlerde etkin olmuş fukahâ ve muhaddislerin isimleri sıralanır ve ilmî konum ve derecelerine dair yine erken dönem âlimlerinden nakillere yer verilir. Muhaddisler hakkındaki bilgi notları oldukça sınırlı olup ilmî konum ve derecelerinden bahsedilmez. Söz konusu nakillere sadece fakihlerle ilgili başlıkların girişinde yer verilir. Müslim'in tabakâtı ile aynı tasnifi takip eden İbn Zencûye,²⁷ sahabeyi tek tabakada şehir/bölge ayrımını takip ederek listeler, tâbiinden itibaren kuşakları kendi içinde tabakalara ayırır ve fakihlerle muhaddisleri birbirinden ayırıştırarak ilerler.²⁸ Eserde mükerrerlerle birlikte toplamda 2330 isim sıralanmış; en fazla tabakaya, yine en fazla fukahâ ve muhaddise Kûfe şehrinde yer verilmiştir. İbn Zencûye'nin gerek tasnif ve sistematik gerekse sıralanan isimler bakımından en önemli kaynağının hocası Heysem b. Adî olduğu anlaşılmaktadır.²⁹

25 Hadis rivayetinin medarı olarak dört şehirde altı muhaddisin adını sayan İbnü'l-Medînî, bunların ilminin bir sonraki kuşakta eser sahibi hadis âlimlerine intikal ettiğini ve onlar tarafından yazılı kaynaklara geçirildiğini belirtir. Bu aşamada altı şehirden on iki musannifin adını zikreder ve son olarak Basra'da bu ilmin sonraki kuşaktaki varislerini sıralar. Andığı şehirler ve ismini verdiği âlimler şunlardır: Medine/İbn Şihâb ez-Zührî, Mekke/Amr b. Dînâr, Basra/Katâde b. Diâme ve Yahyâ b. Ebî Kesîr, Kûfe/Ebü İshâk Amr b. Abdullah ve Süleyman b. Mihrân. bk. Ali b. Abdullah Ali b. el-Medînî, *İlelû'l-hadis ve ma'rifetü'r-ricâl*, ed. Abdülmu'tî Emin Kal'acî (Haleb: Dârü'l-Va'y, 1980), 36-40.

26 Belli bir dönemde veya şehirde yaşayan kişiler ile bir ilimde tanınır hale gelmiş şahsiyetlerin isimlerini derleyen kitaplar tesmiye türünü oluşturur. Bu kitaplarda sadece isimler sıralanmakta, bazen istitrat kabilinden kısa izahlar sunulmakta ancak hal tercemesi teşkil edecek bir hacimde ayrıntılı bilgilere yer verilmemektedir. Tirmizî'nin *Tesmiyetü Ashâbi'n-Nebî*'si ile Nesâî'nin bu makalenin ana kaynaklarından biri olan *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr* 1, bu türün bilinen örnekleridir.

27 Humeyd b. Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ* ve *'l-muhaddisîn*'de kendisinden önceki tabakât yazarlarından İbn Sa'd'ın tabaka esaslı tasnifi ve Halîfe b. Hayyât'ın nesep esaslı taksiminden farklı olarak sahâbileri sırasıyla Medine, Mekke, Taîf, Yemen, Kûfe, Şam ve Mısır gibi yaşadıkları şehirlere göre sunar. Bu yönüyle Müslim'in *Kitâbü'l-Tabakât*'ı ile aynı özelliğe sahiptir. bk. Ferhat Gökçe, "Hicri Üçüncü Asra Ait Bilinmeyen Bir Tabakât Kitabı Humeyd b. Zencûye'nin (ö. 251-869) Tabakâtü'l-Fukahâ ve 'l-Muhaddisîn İsimli Eseri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56 (2019), 44.

28 bk. Gökçe, "İbn Zencûye", 36-37.

29 İbn Zencûye'nin metin içinde önem kazanan kimi tespit ve cümlelerinde hocasına yaptığı atıflar göze çarpar. Buna binaen, doğrudan ismini anmadığı birçok yerde yine hocasının tespitlerine itimat ettiği tahmin edilebilir. bk. Gökçe, "İbn Zencûye", 47-49.

Fakihler sonraki yıllarda da muhaddislerin ilgisi dışında kalmamış ve büyük hadis âlimleri rivayet merkezli çalışmalarının yanında fakihleri mevzu edinen metinlerin telifine devam etmişlerdir. Bunlardan Nesâî (ö. 303/915), ravileri konu edinen *Tabakât*'ına ilaveten fakihleri sıralayan *Tesmiyetü fukahâi 'l-emsâr*'ı yazmış; İbn Hibbân (ö. 354/965) büyük şehirlerde yaşamış âlimleri listelediği *Meşâhîru ulemâi 'l-emsâr*'ında müstakil başlıklar altında olmasa da fakihlere yer vermiştir.³⁰ Yine İbn Mende'nin (ö. 395/1005) *Şurûtü 'l-eimme* isimli çalışması, büyük ölçüde İbnü'l-Medînî'nin eserini takip etmekte olup sahabeden itibaren şekillenen fıkıh çizgileri hakkında başlıklar içerir.³¹

Erken dönem fukahâsını muhtelif açılardan bahse konu edinmeleri hasebiyle çalışmaya dâhil edilen bu eserler makale boyunca tahlil edilecek; a) Fakih kimliği ve tabakalandırma fikrinin kaynakları, b) İlk kuşaklarda fakih kimliğinin oluşumu, c) Fakihlerle muhaddislerin ne zamandan itibaren ve hangi esaslara göre birbirlerinden ayrıldığı, d) Dinî bilginin yayıldığı coğrafyaya paralel olarak fıkıhın gelişimine sahne olan şehir ve bölgelerin hangileri olduğu, e) Fıkıhın bir ilim olarak teşekkül ettiği süreçte etkin olan aktörler ile odak konu ve tartışmaların bu kitaplara nasıl yansdığı ele alınacaktır.

Fakih Kimdir: Tabakâtta Kimler Olmalı?

İlk tabakâtlar hadis âlimlerinin elinden çıktığı için tarihe ilgileri rivayet ekseninde şekillenmiştir. Bu müelliflerin ulemâyı tabakalar hâlinde aktarmaya dönük çabaları esasen dinî bilginin aktarımı ve ileri taşınmasıyla ilgilidir. Bu metinlerde yer verilen fakihler ve fıkhi etkinlikleriyle ilgili değerlendirmelerse onların salt rivayet aktarımının ötesine geçip insanların fetvaya dair taleplerini karşılama becerisine sahip kişiler olduğunu da gösterir. Yani bu kitaplarda fakih olarak takdim edilenler fıkha müstakil bir alan, konu, yöntem ve istikamet belirleme noktalarında tayin edici katkıları olmamakla birlikte, dinî bilginin nakline olan hizmetleriyle öne çıkan ve buna ilaveten müftülük de yapan şahsiyetlerdir. O yüzden muhaddislerden ayırıştırılarak tasnif edilmelerinin doktriner bir arka planı bulunmamaktadır. Mesela her iki zümreyi yani fakihlerle muhaddisleri birlikte ele alan İbn Zencûye'nin bunları birbirinden nasıl tefrik ettiğine dair hiçbir izaha rastlanmaz. Kezâ İbn Sa'd'ın fakihlik yönlerine işaret ettiği ve ilgili başlıklar altında zikrettiği âlimleri, uzmanlık sahası olarak görülebilecek diğer bilgi alanlarını temsilen zikrettiği diğer isimlerden nasıl ayırdığıyla ilgili herhangi bir cümlesi yoktur.

Hemen tamamı ehl-i hadis anlayışını sahiplenen müelliflerin tabakât yazımında fukahâyı yer açmalarına, yükselen ehl-i re'y fıkına karşı bir mevzi edinme gayretinin yön verdiği söylenebilir. Şöyle ki; bu kitapların telifinin hızlandığı üçüncü asrın ortalarına geldiğinde ehl-i re'y İslam dünyasında fıkhi etkinliğe yön veren bir pozisyon elde etmişti. Özellikle

30 İbn Hibbân bir âlimin fıkhi yönüne değinirken “min fukahâi's-sahâbe”, min fukahâi't-tâbiîn”, “min fukahâi'l-Medîne”, “min fukahâi ehli'l-beyt” gibi terkipler kullanır.

31 Ebû Abdullah Muhammed b İshâk b Muhammed İbn Mende, *Şurûtü 'l-eimme* = *Fazlu 'l-ahbâr ve şerhu mezâhibi ehli 'l-âsâr*, ed. Abdurrahman b Abdülcebbâr el-Ferîvâî (Riyad: Dâru'l-Müslim, 1995), 29-67.

Hanefîlerin temsil ettikleri fıkhi anlayış Abbâsîlerin tercihleriyle meriyet imkânı da bulmuş, yargı sisteminin birçok şubesi hilafet nezdinde yetkin hukukçular olarak kabul gören Hanefî fakihlerine teslim edilmişti. Böyle bir ortamda kaleme sarılan ehl-i hadis eğilimli yazarlar, kendilerince gerçek fakihlerin kimler olduğunu göstermek istemiş olmalılar. Bunun temini için fıkhi faaliyeti tıpkı hadis gibi köken ve meşruiyetini tarihten alan bir ilim gibi aksettirmek istemiş ve “fukahâ tabakâtı” fikrini bu amaçla tedavüle sokmuşlardır.

Sahabeden müçtehit imamlar devrine kadar sunulan tablo, silsileler ve fıkım her bir nesilde yetkin temsilcileri olarak öne çıkarılan şahsiyetler bu çaba ve arayışa hizmet etmektedir. Fıkıh nasıl ki hadis gibi kaynak ve meşruiyetini geçmişten alıyorsa fakihler de muhaddisler gibi “yeni açılımlar”ı değil, tarihî sürekliliği temsil eden kimseler olmalıdır. İlk tabakât kitaplarında Ebû Hanîfe başta olmak üzere re’y fakihlerine açılan yer, müelliflerin bugün anlaşıldığı şekliyle fukahâyı müstakil bir grup olarak kabule ne kadar mesafeli olduklarını gösterir. İkinci asırda yeni bir zümre olarak ortaya çıkan fakihler ya lütfen tabakâta dâhil edilmekte ya da kendilerine özgü hususiyetleri tamamen görmezden gelinmektedir. Bu arka plan eşliğinde fakihleri tabakalandırma fikrinin metinlere nasıl yansıdığına bakabiliriz.

Fakihleri Tabakalandırma Fikri

Hicri III. ve IV. asırdan günümüze intikal eden metinler, fakihleri tabakalara ayırma ve tasnif etme fikrinde ittifak içerisindedir. Müellifler, Hz. Peygamber ile mezhep imamları arasındaki dönemde yaşayan ve fıkıhta öne çıkan âlimleri belli tabakalar hâlinde sıralar. İbn Sa’d, ulemâyı fıkhi bilgi ve yetkinliği de dikkate alarak tasnif ederken zaman açısından sahabe ile diğer kuşakları, mekân açısından Medine ile diğer şehirleri ayırır. Sahabeyi İslamiyet’i benimseme tarihleri ve Hz. Peygamber’e yakınlıkları gibi kıstaslara göre sıralayan İbn Sa’d, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn neslini doğup büyüdükleri şehirlere göre tasnif eder. Sahabenin Medine’de sakin olan âlimlerini, “Hz. Peygamber’in Hayatında ve Ondan Sonra Ashabından Medine’de Fetva Verenler, Kendilerine Tâbi Olunanlar ve İlimlerinin İntikal Ettiği Kimseler” başlığı altında ayrıca takdim eder. Medineli tâbiîn âlimleri hakkındaki bir sonraki başlık, “Hz. Peygamber’in Ashabından Sonra Medine’de Fetva Veren Muhacir, Ensar ve Diğerlerinin Evlatları” adını taşır.³² İbn Sa’d, sahabeden sonra şehir ve bölgelere göre ilerleyerek müteakip nesilleri mahallî mensubiyetlere göre tasnif eder. Her bölge kendi ilmî durumuna göre tasvir edildiği için tâbiünden itibaren tabaka sayıları farklılaşabilmektedir. Sahabe ve tâbiînî fetva etkinliği açısından iki ayrı gruba ayırması ve sonraki tabakalarda yeri geldikçe fıkhi değinilerde bulunması açısından İbn Sa’d’ı tabakalandırma fikrinin olgunlaşmasına katkı sunmuş bir müellif olarak görebiliriz.

İbnü’l-Medinî’nin tasnif ve tabakaları daha ileri bir aşamayı temsil eder. Medine, Kûfe ve Mekke’deki ilim silsilelerini teşekkül ve süreklilik bakımından takip eden İbnü’l-Medinî, Medine ve Mekke’de dört, Kûfe’de beş tabaka sunar. İlk üç tabakada üç büyük şehrin sahâbî, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn fakihleri, dördüncü ve beşinci tabakada onları takip edenler gelir.

32 bk. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 2/289-334.

Birinci tabakadaki fakihler, bu şehirlerde sahabeyi temsil eden kurucu atalara denk gelir. İkinci tabakadaki çok sayıda âlim, kurucu ataların “ashab”larıdır. Üçüncü tabakadakiler, ilk iki tabakada gelişen fıkhi bilgiyi cem edenlerdir. Dördüncü tabakada bunları takip edenler gelirken, beşinci tabakada (Medine’de dördüncü) artık müçtehit imamlar devrine ulaşılır. Bu tabakaların her bir şehirde kimler tarafından temsil edilip ileri taşındığına ileriki başlıklarda değinilecektir.

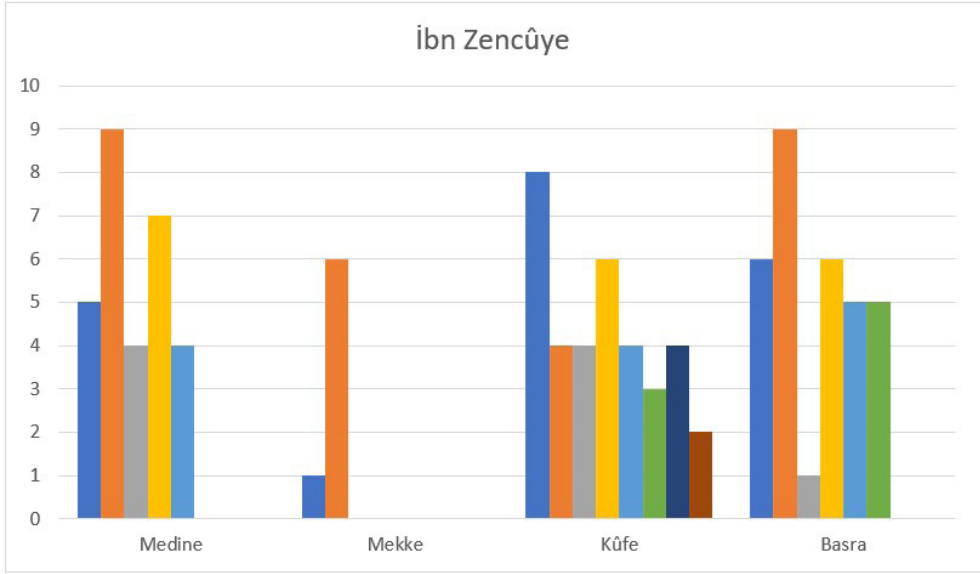
Fukahâya tahsis edilmiş elimizdeki en eski kitap olan İbn Habîb’in tabakâtı, sistematik ve sunum bakımından kendine mahsus özellikler taşır. Altı (son tabakada eklenen Endülüs ile birlikte yedi) şehir/bölgede birbirine paralel bir tasnif ve sıralama yapan İbn Habîb’in başvurduğu tabakalandırma şöyledir:

1. Büyük sahâbîler (kibâr-ı sahâbe)
2. Genç sahâbîler (ahdâs-ı sahâbe)
3. Büyük tâbiîn
4. Genç tâbiîn
5. Büyük tebe-i tâbiîn
6. Genç tebe-i tâbiîn

İbn Habîb esasen fakihleri üç tabakaya ayırmakta ve her birini kendi içinde büyükler-gençler diye ikiye bölmektedir. Tabaka içi ayırmda doğum ve ölüm tarihleri göz önüne alındığında yaklaşık 30-40 yıllık bir yaş farkına itibar ettiği söylenebilir. Her tabakaya genellikle on isim yerleştiren İbn Habîb, listenin sonunda bunlardan fıkıhta en ileri gördüğü iki isme ayrıca temas eder. Sayıyı ona ulaştıramadığı şehir ve tabakalar da vardır.

İbn Zencüye’nin kitabında fakihleri tabakalandırma fikri daha da gelişmiş hâldedir. Fakih ve muhaddisler içinde yetiştikleri şehir/bölgelere göre ayrılmakta ve hoca-talebe münasebeti esas alınarak tabakalara bölünmektedir. İbn Zencüye, sahabeyi tek bir nesil olarak arz eder ve ilk sıradaki Medine’de sahabeden kendi yaşadığı döneme kadar yaşamış âlimleri beş tabakada sıralar. İkinci sıradaki Mekke’de evvela birinci tabakada bulunan tâbiîn fakihlerini sonra da muhaddislerini zikreder. Devam eden tabakalarda fukahâ ve muhaddis ayırımına başvurmaz. Üçüncü sıradaki Kûfe’de tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve sonraki âlimler fukahâ ve muhaddisler diye ayrılarak sekiz tabaka hâlinde sunulur. Dördüncü sıradaki Basra’nın âlimleri yine fukahâ ve muhaddisler diye ayrılarak altı tabaka hâlinde sunulur. Yemen için sadece bir tabakaya yer verilir, fukahâ ve muhaddis ayırımına gidilmez. Yemâme iki tabaka, Mısır altı tabaka, Filistin üç tabaka, Dımaşk altı tabaka, Humus üç tabaka ve Cezîre bir tabaka hâlinde sunulur ancak fukahâ ve muhaddisler şeklinde ayrılmaz. Şehir tabakalarının en sonunda yer alan “Horasan Ricâlî” başlığı altında 37 âlimin ismi zikredilir.³³

33 bk. Gökçe, “İbn Zencüye”, 36-41. Tabakâtın Medine bölümünde toplam 29 (5+9+4+7+4) fakih ile 257 muhaddisin ismi sıralanırken, Mekke bölümünde sadece İbn Abbas’ın altı fakih öğrencisine yer verilir. Kûfe bölümünde toplam 35 (8+4+4+6+4+3+4+2) fakih ile 402 muhaddisin ismi, Basra bölümünde toplam 32 (6+9+1+6+5+5)

Grafik 1. İbn Zencûye'nin Tabakâtında Önde Gelen Şehirler ve Tabakalar Hâlinde Fakih Sayıları

Nesâî'nin kısa ve fakat şöhretli risalesi *Tesmiyetü fukahâi 'l-emsâr*, tabakalandırma fikrinin tebellür ettiği bir diğer metindir. Risalede her şehir ve bölge kendi iç gelişimi ışığında tabakalara ayrıldığı için tabakalar sayıca farklılık arz ettiği gibi her tabakada yer alan fakih sayısı da değişkenlik gösterir. Medine'de beş, Mekke'de dört, Kûfe'de altı, Basra'da yedi, Şam'da üç, Mısır'da üç ve Horasan'da iki tabaka vardır. Nesâî diğer metinlerden farklı olarak bir şehirde zikrettiği bir fakihi -sahâbî olsa dahi- başka bir yerde zikretmez. Bu hassasiyet, fıkıhın şehirlere göre farklılaştığı ilerleyen nesilleri sahabeden kurucu atalara dayandırma hususunda sarih bir fikre sahip olduğunu düşündürmektedir.

Fakihleri tabakalara ayırma fikrinin olgunlaştığı bu ilk metinlerde zamansal bir takibin esas alındığı barizdir. Fakihler içinde yaşadıkları nesillere ve yirmi ila kırk yıllık vefat aralıklarına göre tabakalara ayrılmaktadır. Hiçbir müellif erken dönem fukahâsını ilmî dirayet ve yetkinliklerine göre tasnif etmemiştir. Bu açıdan Eyyüp Said Kaya'nın yaptığı iki tür tabakalandırmadan, fıkhi istidlal esaslı tabakâta erken dönem eserlerinde rastlanmadığını belirtmek gerekir.³⁴ Zira bu tabakât anlayışı mezheplerin teşekkül süreçlerini tamamladığı ve fukahânın kahir ekseriyetinin mezhep müntesibi hâline geldiği dönemin genel görünümüyle uyumludur. Fıkıh usûlünün içtihat kuramını geliştirmesi ve mezhebe intisabın teorik çerçevesinin netleşmesiyle birlikte artık fakihleri tabakalara ayırmanın zamansal takibe göre sıralamanın ötesinde anlamları olması

fakih ile 317 muhaddisin ismi sıralanır. bk. İbn Zencûye Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled en-Nesâî, *Tabakâtü 'l-fukahâ ve 'l-muhaddisin*, ed. Rıdvan el-Hasrî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2018), 90-223.

34 Eyyüp Said Kaya, "Tabakat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Ekim 2024).

gerekiyordu. Erken dönem tabakâtlarının konu edindiği tarihî aralıkta yaşayan fakihlerin hemen tamamı müstakil fakihler olduğu için birbirlerine herhangi nispetleri hoca-öğrenci münasebetinin (*ashâbü fülân*) ötesine geçmemiş ve bu yüzden müellifler fıkhi istidlal tabakâtına başvurmadan sadece zaman esaslı tabakalardan bahsetmişlerdir.

İlk Fakihler Olarak Sahabe Tabakası

Birinci tabakada sahabe fakihlerine yer veren ilk tabakât metinleri, şu soruların cevabı olarak görülebilecek bahisler içermektedir: a) Sahabe fakihleri tek bir tabaka mı olmalı yoksa kendi içinde iki alt-tabakaya mı ayrılmalı? b) Sahabe fakihleri kimlerdir? c) Bu fakihler arasında bir üstünlük sıralamasına gidilebilir mi?

Metinlerin bu sorulara verdiği cevapları tarihî sırayı takip ederek aktaralım. İbn Sa’d, sahâbî âlimleri tek bir tabakada ele alır ancak iki farklı başlık açar. İlk başlık, “Hz. Peygamber’in Hayatında ve Ondandır Ashabından Medine’de Fetva Verenler, Kendilerine Tâbi Olunanlar ve İlimlerinin İntikal Ettiği Kimseler” şeklinde, ikinci başlık ise “Hz. Peygamber’in Ashabından İlim ve Fetva Ehli Olanlar” şeklindedir. İlk başlık altında fıkıh bilgisiyle temayüz edenlere ilaveten, Kur’an’ın cem’i gibi muhtelif sahalarda ilmî çalışmaları bulunan yaklaşık yirmi sahâbîye yer verilir. İlk başlıkta fıkhi konumuna temas edilenler Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf ve Muâz b. Cebel’dir. Übey b. Ka’b ve Ebû Musa el-Eş’arî Kur’an ve kıraat bilgileriyle sunulurken, Abdullah b. Mes’ûd hem fetva hem de kıraat ve Kur’an bilgisiyle öne çıkarılır. İkinci başlıkta bu isimlere Abdullah b. Selâm, Ebû Zer, Zeyd b. Sâbit, Ebû Hüreyre, İbn Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr ve Hz. Âişe’nin de dâhil olduğu birçok sahâbî ilave edilir.³⁵

İbn Sa’d, özellikle ilk kısımda andığı sahâbîlerin ilim, fıkıh ve fetva faaliyetleriyle ilgili bilgi ve değerlendirmeler aktarır. Dört halifenin daha Hz. Peygamber sağ iken fetva veriyor oluşları, Hz. Ebû Bekir’in istişare meclisleri, bunu sürdüren Hz. Ömer’in istişare etmeden karar vermemesi, Hz. Ali’nin Medine’nin en iyi hüküm vereni (*akzâ*) oluşu, helal-haramı en iyi bilen Muâz b. Cebel oluşu vb. tespitler burada dikkat çeker. İbn Sa’d fıkhi üstünlük açısından herhangi bir sıralama yapmaz ancak yaptığı nakillerle bazı sahâbîleri öne çıkarır. Bunlar beklendiği üzere Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Ömer, Zeyd b. Sâbit, Übey b. Ka’b ve Ebû Musa el-Eş’arî gibi sahâbîlerdir.³⁶ İbn Sa’d’ın sahâbî fakihleri olarak sıraladığı isimler ve bunlar hakkında aktardığı rivayet ve değerlendirmeler, Hz. Peygamber sonrasında gerek Medine’nin merkeziliğine yapılan vurgu gerekse ilim ve fıkıhın dayandığı şahsiyetlerin takdimi açısından önem arz eder. Onun sahâbî âlimleri/fukahâsı olarak sunduğu isimlerin sonraki müellifler için genel bir çerçeve sunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.³⁷

35 İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/289-365.

36 bk. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/289-298.

37 İbn Sa’d, bu bahsin sonunda Ebû Sa’id el-Hudrî’nin şu sözünü nakleder: “Resulullah’ın (sav) ashâbı bir araya gelip konuşmak için oturduklarında -birine Kur’an’dan bir sure okumasını emretmeleri veya birisinin bir sure okuması hariç- konuşmaları hep fıkıh üzerine idi.” bk. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/322. İbn Sa’d’ın andığı sahâbî fakihler ile uyumluluk arz eden bir kitap için bk. Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 33-53.

İbnü'l-Medîni de sahabeyi tek tabaka olarak sunar ve fıkhi yönlerine muhtelif açılardan değinen cümleler nakleder. Fakih sahâbiler hakkındaki ilk cümlesi, yargı alanındaki bilgi ve becerisi ile öne çıkanlarla ilgilidir. Bunlar bir kabule göre Hz. Ömer, Hz. Ali, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Musa el-Eş'arî olmak üzere dört kadı iken, diğer bir kabulde İbn Mes'ûd ve Übey b. Ka'b da eklenerek altıya çıkarılır. İlmiyle temayüz eden sahâbiler hakkında geçmiş âlimlerin değerlendirmelerini de nakleden İbnü'l-Medîni, birçok rivayetle bu altı sahâbîyi öne çıkarır.³⁸ Sahabe fakihleriyle ilgili olduğu kadar bütün bir fıkıh tarihini de alakadar eden en önemli tespiti ise şu cümlesinde ifade bulur:

Resulullah'ın sahâbileri içinde; i. mezhebini benimseyen, ii. fetvasıyla fetva veren, iii. yolunu takip eden bir öğrenci grubuna (ashâb) sahip sadece üç kişi vardı: Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Abbas.³⁹

İbnü'l-Medîni'nin bu cümlede zikrettiği kişilerin yanı sıra kullandığı ifadeleri de özenle seçtiği anlaşılıyor. İlk ifade görüş/ictihadın benimsenmesine, ikinci ifade fetvada sürekliliğin sağlanmasına, üçüncü ifade ise ictihad/fetvada takip edilen yaklaşımın benimsenip sürdürülmesine işaret ediyor olmalıdır. Bu üç ismin sırasıyla Kûfe, Medine ve Mekke'de şekillenen ilim geleneklerinin kurucu atalarına referans yapacak şekilde anılışı, coğrafi bir farkındalık da içerir.

İbn Habîb'in tabakâtı, sahabeyi kendi içinde alt-tabakalara ayıran ilk metindir. İbn Habîb, devam eden nesillerde olduğu gibi ilk nesilde de ikili bir ayrıma giderek sahabeyi, büyükler ve gençler diye ayırır. İbn Habîb, büyük sahâbileri Medine merkezli sıralar ve burada şehir/bölge ayrımına gitmez. Genç sahâbiler tabakasından itibaren Medine'ye ilaveten Kûfe, Basra, Mekke, Şam ve Mısır başlıklarını açarak fakihleri içinde yetiştikleri bölgelere göre tasnif eder. Büyüklerin fakih olanları Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Muaz b. Cebel, Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit; genç neslin fakih olanları İbn Abbas ve İbn Ömer'dir. İbn Habîb, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in faziletine dair hadis ve selef sözleri nakletse de büyük sahâbiler içinde fıkıhta en ileri olanların Hz. Ali ve Muaz b. Cebel olduğunu ileri sürer. Hz. Ali hakkında seleften aktardığı övgü ifadeleri onu daha da ileride gördüğünü düşündürür.⁴⁰ İbn Habîb, selefın İbn Ömer'i hadiste üstün tutarken, İbn Abbas'ı fıkıh ve ilmî birikiminin genişliği bakımından önde tuttuklarını dile getirir.⁴¹

38 Muaz b. Cebel ve Ebû'd-Derdâ da bu sahâbiler arasında anılır. Mesrûk'un, hocası İbn Mes'ûd'u sahâbiler içinde en geniş kitleye sahip, ilmi en çok yayılan kişi olarak takdim edişi, burada nakledilen cümleler içinde dikkat çeker. bk. Ali b. el-Medîni, *İlel*, 40-42.

39 Ali b. el-Medîni, *İlel*, 45. İbnü'l-Medîni, birbirine yakın ifadelerle bu tespiti defaatle kaydeder. Mesela benzer bir diğer cümlesi şöyledir: "Resulullah'ın ashâbı içinde; fıkıhta görüşüyle (*kavî*) fetva veren bir ashaba sahip sadece üç kişi vardı: Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Abbas. Bunlardan her birisinin görüşünü ayakta tutan ve insanlara fetva veren ashâbı vardı." bk. Ali b. el-Medîni, *İlel*, 45.

40 Ebû Mervân es-Sülemî İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ min ledüni's-sahâbe ve men ba'dehum mine'l-ulemâ*, ed. Rıdvan Sâlih el-Husri (Rabat: Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ, Merkezi İbni'l-Kattân, 2012), 59-60.

41 İbn Abbas'ı önde görenler arasında Atâ b. Ebî Rabâh ve Mücâhid gibi kendi öğrencileri olduğu gibi Şa'bî ve

İbn Zencûye'nin kitabının ilk kısmı eksik olduğu için Medine'de sahâbî âlimleri olarak kimlerin zikredildiği meçhuldür.⁴² İlk kuşak âlimlerinin fıkhi yönleriyle ilgili izahat aktarmayan İbn Zencûye sadece isimleri sıralamakla yetinir. Mesela Mekke'de 31, Tâif'te 24, Yemen'de 23, Kûfe'de 93 sahâbînin adını listeler ancak hiçbirinde açıklamada bulunmaz. İbn Zencûye, Medineli meşhur tâbiîn zevatı ile sahabe büyükleri arasında bir ara kuşağa yer vermekle diğer metinlerden farklılaşır. Bu ara kuşakta saydığı isimlerin hemen hepsinin Hz. Ömer'le yakın münasebeti bulunan genç sahâbîler oluşu dikkate değerdir.⁴³

Sahabeyi yine bir tabaka olarak kabul eden Nesâî, bir yerde zikrettiği fakihi başka bir şehirde zikretmez. Nesâî, Medine'nin ilk tabakasından Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ömer ve Hz. Âişe'nin isimlerini verir. Mekke'nin ilk tabakası tâbiîn ile başlar ancak bunlar İbn Abbas'ın ashâbı olarak sunulduğu için Mekke'nin kurucu fakihi olarak zımnen İbn Abbas'ın adı verilmiş olur. Kûfe'nin ilk tabakasından Hz. Ali ve İbn Mes'ûd, Basra'nın ilk tabakasından Ebû Musa el-Eş'arî ve İmrân b. Husayn, Şam'ın ilk tabakasından ise Muaz b. Cebel ve Ebû'd-Derdâ'nın isimleri zikredilir. Takip eden iki bölge Mısır ve Horasan ise de Nesâî bu bölgelerde kurucu bir sahâbî ve hatta tâbiîn âliminin adını vermez ve oralarda yaşayan fakihleri kendi tarihî seyirlerine uygun olarak üçüncü nesilden itibaren anar.⁴⁴

Tâbiîn Fukahâsı ve Fıkhi Silsilelerin Oluşumu

Tabakât metinleri fıkhi sahabeden tâbiîne aktarılan bir ilim olarak gösterme eğiliminde oldukları için şehir/bölge ayırımına gidilse de gidilmese de bu iki nesil arasında takibe dayalı bir ilişki kurmakta hemfikirlerdir. Bununla birlikte, tâbiîn fukahâsına dâhil edilecek isimlerin kimler olduğu müelliflere göre farklılaşabilmekte, aynı tabakada yer alan âlimler arasındaki üstünlük sıralaması ve sahabe neslindeki üstatlarını en iyi hangi öğrencinin temsil ve takip ettiğine dair tespitler değişkenlik arz etmektedir. Bu açıdan, sahabeden bahsederken büyük ölçüde yeknesaklık arz eden anlatının tâbiîn mevzu bahis olduğunda çeşitlendiği görülür. Sahabeyle ilgili ihtilaflı konulara girmeyen ve sadece onların ilmî ve fıkhi faziletlerini aktarmaya odaklanan müellifler, tâbiîn nesline gelince yaşanan çeşitliliği görmezden gelememiş olmalılar. Bu kuşakta daha fazla sayıda kişi fıkıhla iştigalleri nedeniyle bahse konu edilmiş ve gerek yaşadıkları şehirlerin çokluğu gerek üstatlarının değişkenliği gerekse aralarındaki fikhî ihtilaflardan ötürü sonrakiler nazarında farklı değerlendirmelerin oluşmasına zemin hazırlamışlardır.

İbn Sîrîn gibi Iraklı muhaddisler de bulunur. İbn Ömer'in faziletine dair nakiller daha ziyade zahitliği ve fetvada ihtiyat yolunu benimsediğiyle ilgilidir. bk. İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 62-66.

42 İbn Zencûye sahâbîleri yerleştikleri veya uzun süre ikamet ettikleri diğer şehirlerde de zikrettiği için bu isimlerin bir kısmına tekrar ettikleri yerlerde tesadüf edilmektedir.

43 Bu isimler Sâib b. Yezîd, Misver b. Mahreme, Abdurrahman b. Hâtûb b. Ebî Belta'a, Abdullah b. Âmir b. Rebîa ve Abdurrahman b. Mâlik'tir. Sâib b. Yezîd, Abdullah b. Âmir b. Rebîa ve kardeşi Hz. Ömer'in yakınında bulunan, onun himayesinde yetişmiş kimselerdi. Ne muhaddis yazarların kitaplarında ne de fakihleri önceleyen tabakât kitaplarında sahabe sonrası Medine ilminin vârisleri olarak bu isimlere atıf yapılır. İbn Zencûye bu cümleyi hocası Heysem b. Adî aracılığıyla Zühri'den nakletmektedir. bk. İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 90.

44 Nesâî'nin İmam Mâlik'in ashâbını ikiye ayırarak Mısırlı öğrencilerine hususen değinmesi, bu ülkenin fıkıhta Medine'ye tâbi bir şehir gibi takdim edilmesine hizmet eder.

İbn Sa'd, sahâbî âlimlerden bahsettiği başlığı bitirirken bir sonraki nesilde, “muhacir ve ensar ile diğer Müslümanların evlatlarından oluşan, içlerinde fakihlerin ve âlimlerin olduğu, hadis ve âsârı rivayet eden, fıkıh ve fetvaya sahip olan” tâbiînin geldiğinden bahseder. Henüz şehir/bölge esaslı tabakalara geçmeden sahabe neslinde olduğu gibi Medine’yi merkeze alarak bu kuşakta fetvâ vermiş âlimleri sıralar. Bunlar Saîd b. el-Müseyyeb, Süleyman b. Yesâr, Ebû Bekir b. Abdurrahman, İkrime, Atâ b. Ebî Rabâh, Amra b. Abdurrahman, Urve b. ez-Zübeyr ve İbn Şihâb ez-Zühri’dir.⁴⁵ İkrime ve Atâ b. Ebî Rabâh’ı Medine müftîleri arasında sayan İbn Sa’d, fukahâ-yi seb’a hakkında bir eser yazdığı bilinen İbn Ebi’z-Zinâd’ın babasından naklettiği, “Medine’de kendilerine soru sorulan ve sözü nihai karar olan yedi kişi” cümlesine yer verir ve isimlerini sıralar.⁴⁶ Sahabeyle ilgili başlıkları tamamladıktan sonra şehir/bölgelere göre sayıları farklılaşan tabakalar hâlinde müteakip nesilleri sıralayan İbn Sa’d, tâbiî ricâlini yetiştikleri ve kendilerinden rivayette bulundukları sahâbîlere göre tasnif ederek tabakalara ayırır. Burada fıkhi bir takip değil, rivayet esaslı bir ilerleme söz konusudur. Müteakip nesillerde meşhur fakihlerin isimlerine rastlamak mümkün ise de onlara merkezî bir yer tayin edilmez ve hatta re’y ile temayüz eden fakihler önemsiz gösterilerek hadisteki zaaflarına işaret edilir. Bunun en çarpıcı örnekleri, Kûfe’nin üçüncü tabakasındaki kendisine yer bulan Hammâd b. Ebî Süleyman ile beşinci tabakada zikredilen Ebû Hanîfe’dir.⁴⁷

İbnü’l-Medîni, tâbiî neslinden itibaren farklı şehirlerde ilmî silsilelerin ve fıkhi çizgilerin oluşumuna dair daha ayrıntılı ve ele aldığı kişilerin ilmî özellikleriyle katkılarını tefrik etme amacı taşıyan nitelemelere yer veren bir anlatıma sahiptir. Nitekim sahabe fakihlerinden bahsederken öne çıkardığı üç ismin öğrencileriyle şekillenmeye başlayan ilmî silsileleri sunarken özel takipçiler anlamındaki “ashab” kelimesini tercihi bu farkındalığa işaret eder. Fakihlerin tabakalandırılmasına dair tamamlanmış ilk çerçeveyi kendisine borçlu olduğumuz *el-İlel*’de sunulan tabaka ve silsileler şu şekildedir:

a. [Kûfe]: İbn Mes’ûd’un ashâbı: Alkame b. Kays, Esved b. Yezid, Mesrûk, Abide es-Selmânî, Hâris b. Kays, Amr b. Şurahbil.⁴⁸

45 bk. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 2/325-333.

46 Bunlar Saîd b. el-Müseyyeb, Ebû Bekir b. Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm, Urve b. ez-Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe, el-Kâsım b. Muhammed, Hârice b. Zeyd ve Süleyman b. Yesâr’dır. bk. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 2/330. İbn Ebi’z-Zinâd’ın fukahâ-yi seb’a hakkında yazdığı eserin adı, *Kitâbü re’yi’l-fukahâ’i’s-seb’a min ehli’l-Medîne ve ma’htefû fihi* olarak kaydedilmiştir. Bu eser, klasik ve çağdaş bazı kaynaklarda baba Ebu’z-Zinâd’a da nispet edilir. bk. Halit Özkan, *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sunnet ve Hadisin Yeri* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 111.

47 İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 8/452, 489. İmam Mâlik de Medine’nin altıncı tabakasına yerleştirmiştir. bk. a.g.e., 7/570. İbn Sa’d’ın Ebû Hanîfe ile ilişkilendirerek hadisteki zafiyetine işaret ettiği bir diğer isim, Abdûlâ b. Âmir’dir. bk. *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 8/453.

48 İbnü’l-Medîni, İbn Mes’ûd’ın “ashab”ı olarak nitelemeyi hak eden öğrencilerinin kimler olduğu ve aralarında nasıl bir sıralamaya gidilmesi gerektiği hususundaki farklı tespitleri nakleder. En yakın öğrencisi olarak kimileri ilk sırada Hâris’i kimileri ise Abide’yi saymakta, bazıları listeye Esved’in yerine Şurayh’ı yazmaktadır. Listeyi beş kişiyle sınırlayanlar olsa da İbnü’l-Medîni, İbrahim en-Nehaî’nin altı isim saydığını söyler ve onun İbn Mes’ûd’un ashâbının tespiti hususunda müracaat edilebilecek en iyi kaynak olduğuna vurgu yapar. bk. Ali b. el-Medîni, *İlel*, 43.

Bu altı kişinin ortak “ashab”ı, mezheplerini sürdürüp görüşleriyle fetva veren kişi İbrahim en-Nehaî’dir (ö. 96/714). Alkame (ö. 62/682), Esved (ö. 75/694), Mesrûk (ö. 63/683) ve Abîde (ö. 72/691) ile mülâki olan Nehaî, Hâris b. Kays ve Amr b. Şurahbil’den (ö. 63/683) hadis aktarmamıştır (*lem yesma*).⁴⁹ Bu çizginin görüş ve fetvalarını bir sonraki nesilde sürdüren, bu zatları en iyi bilen ve İbn Mes’ûd’un mezhebinin/tarikini en iyi temsil edenler A‘meş (ö. 148/765) ve Ebû İshak es-Sebî’dir (ö. 127/745). İbnü’l-Medîni, A‘meş’i daha bilgili, Ebû İshak ve Hakem b. Uteybe’yi daha geride görür.⁵⁰ Bir sonraki neslin önder ismi Süfyân es-Sevrî olup hem A‘meş ve Ebû İshak’ı “hadis ve tarik” açısından en iyi bilen kişi hem de seleflerinin görüşlerini benimseyip fetvâda esas alan bir fakihidir. Daha sonra Yahya b. Said el-Kattân gelir ki o da Süfyân’ı ve bu “tarik”i sever, Abdullah b. Mes’ûd’un mezhebinin benimsenir ve başka tarikleri bu tarikin önüne geçmezdi.⁵¹

İbnü’l-Medîni, Kûfe’nin kendi ilmi geçmişine sadakati bakımından Nehaî’yi A‘meş’ten önde tutar. Bunun gerekçesi, A‘meş’in kaynaklarından biri olan Mesrûk’un Hz. Ali’nin yanı sıra Medine ehli ve daha başka kimselerin görüşlerini de benimsemesine karşın, Nehaî’nin sadece İbn Mes’ûd’un ashabından gelen görüşlere dayanmasıdır.⁵²

b. [Mekke]: İbn Abbas’ın ashabı: Atâ b. Ebî Rebâh, Tâvus b. Keysân, Mücâhid b. Cebr, Câbir b. Zeyd, İkrime, Saîd b. Cübeyr.

Bu isimler arasında en bilgili ve rivayeti en güvenilir (*esbet*) olan, Saîd b. Cübeyr’dir (ö. 94/713). Bir sonraki kuşakta bunları en iyi bilen kişi Amr b. Dînâr’dır (ö. 126/744). Amr hem İbn Abbas’a hem de ashabına “muhabbet duyan” birisiydi. Bir sonraki nesilde İbn Abbas’ın ashabına ve yoluna “muhabbet duyan”lar içinde İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve Süfyân b. Uyeyne’nin (ö. 198/814) adları geçer.⁵³

İbnü’l-Medîni, Medine ve Kûfe’de görüş ve fetvâların bilinçli takibi anlamında “zehâb” fiilini kullanırken, Mekke’de daha zayıf bir aidiyeti ifade eden “muhabbet”i tercih eder. Bu fark, Mekke’nin diğer iki şehirden belli noktalarda geri kaldığını, Medine ve Kûfe birkaç nesil içerisinde doktrin sahibi müçtehit imamlar üretecek fıkhi birikim ve sürekliliğe sahne olurken İbn Abbas’ın görüşleri etrafında şekillenmiş bir ilmî çizginin nesiller boyu güçlenerek devam etmediğine dair bir tanıklık olarak okunabilir.

c. [Medine]: Zeyd b. Sâbit’in ashabı: Said b. el-Müseyyeb, Urve b. ez-Zübeyr, Kabîsa b. Züeyb, Hârice b. Zeyd, Süleyman b. Yesâr, Ebân b. Osman, Ubeydullah b. Abdullah, Kâsım b. Muhammed, Sâlim b. Abdullah, Ebû Bekir b. Abdurrahman, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Talha b. Abdullah, Nâfi b. Cübeyr.

49 Ali b. el-Medîni, *İlel*, 43-44.

50 Ali b. el-Medîni, *İlel*, 44-46.

51 Ali b. el-Medîni, *İlel*, 46.

52 Ali b. el-Medîni, *İlel*, 46. Nehaî’nin tutumu hakkında bir değerlendirme için bk. Muhammet Salih Aslan, *İbrahim en-Nehaî’nin Fıkıh Tarihindeki Yeri ve Haneî Mezhebine Etkisi* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 32-34.

53 Ali b. el-Medîni, *İlel*, 44. Bu isimlere İbn Ebî Nüceyh de eklenir. bk. *İlel*, 47.

Zeyd b. Sâbit'in ilmini sürdüren ve onun görüşleriyle fetva veren on üç kişi "ashab" olarak nitelenir. Kendisiyle bizzat mülaki olanlar dört kişiden (Kabîsa b. Züeyb, Hârice b. Zeyd, Süleyman b. Yesâr, Ebân b. Osman) ibaretken hepsi bu zümreye dâhil edilmiştir.⁵⁴ Mülaki olmayanlar da fıkıh ve ilimde onun yolunu sürdürdüğü için ashab içinde sayılmış olmalıdır.

Bir sonraki kuşakta Medine ilmini en iyi bilenler şu isimlerdir: İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Yahya b. Saîd, Ebu'z-Zinâd (ö. 130/748), Bükeyr b. Abdullah el-Eşec.⁵⁵ Sonraki kuşakta İmam Mâlik, Küseyyir b. Ferkad, Muğîre b. Abdurrahman ve Abdülaziz b. el-Mâcişûn gelir. Abdurrahman b. Mehdi'nin (ö. 198/813-14) de bu tariki sevip benimsediğini (*yuhibbu*) söyleyen İbnü'l-Medîni, dolaylı olarak onu da bu çizgiye yerleştirir.⁵⁶

İbnü'l-Medîni'nin bu üç şehirde teşekkül eden ilim çevreleri hakkında kullandığı ifadeler, hadis rivayet tariklerini esas aldığına işaret etmekle birlikte, fıkhi sürekliliği gösterecek işaretler de taşır. Ne var ki silsileler ehl-i hadis kabulleri doğrultusunda ilerlemekte ve fıkhi çizgilerin ucu muhaddislik yönü ağır basan âlimlere ulaşmaktadır. Mesela Kûfe'de şekillenen ve Nehaî'ye doğru akan ilmî çizgi beklendiği üzere Ebû Hanîfe'ye gelmemekte; Nehaî'den sonra önümüze A'meş - Süfyân es-Sevrî - Yahya b. Saîd el-Kattân hattı çıkmaktadır. Ebû Hanîfe ve öğrencilerinden hiç bahsedilmediği gibi Kûfe fıkhi bu şehirle ilgisi hocası Süfyân es-Sevrî ile sınırlı görünen Yahya b. Saîd'in şahsında temsil edilmektedir.

İbnü'l-Medîni'nin ilmî silsilelerin oluşum ve devamlılığı açısından sıralayıp tasnif ettiği isimler, şöyle bir tabakalandırma fikrine sahip olduğunu gösteriyor:

1. Birinci tabaka/kurucu atalar: Üç büyük şehirdeki sahâbî fakihler
2. İkinci tabaka/kurucu ataların "ashab"ları: Üç büyük şehirdeki tâbiîn fakihler
3. Üçüncü tabaka/ashabın ilmini cem edenler: Üç büyük şehirdeki derleyici fakihler
4. Dördüncü tabaka: Cem edenleri takip edenler
5. Müctehit imamlar

Bu tabakalandırmayı Kûfe'ye tatbik ettiğimizde;

1. İbn Mes'ûd
2. Ashabı altı tâbiîn fakihi
3. Altı tâbiîn fakihiinin ortak talebesi Nehaî
4. Nehaî'nin öğrencileri ve takipçileri: A'meş ve Ebû İshak
5. Süfyân es-Sevrî

isimleriyle karşılarız. Yine Medine'ye tatbik ettiğimizde;

1. Zeyd b. Sâbit
2. Ashabı on iki tâbiîn fakihi
3. On iki tâbiîn fakihiinin ortak talebeleri İbn Şihâb vd.
4. İmam Mâlik vd.

54 Ali b. el-Medîni, *İlel*, 46.

55 Metnin devamında el-Eşec'in yerine Ebû Bekir b. Hazm zikredilir. bk. Ali b. el-Medîni, *İlel*, 46.

56 Ali b. el-Medîni, *İlel*, 46-47.

isimleriyle karşılaşırız. Kûfe ilim çizgisinin dördüncü tabakada Nehâî'nin öğrencilerine ve beşinci tabakada Kûfe fıkının referans ismi olarak Süfyân es-Sevrî'ye ulaşmasına mukabil, Medine ilim çizgisi referans isim olarak İmam Mâlik'e dördüncü kuşakta ulaşmaktadır. İbnü'l-Medînî'nin Hicaz ehl-i hadisinin önderi olan Mâlik'in karşısına, Irak ehl-i hadisinin önderi olarak fakihliği de kuvvetli olan Süfyân es-Sevrî'yi yerleştirmesi, kimlerin görülüp öne çıkarılırken kimlerin göz ardı edilip arkaya atıldığını sarahaten göstermektedir.

Büyük sahâbîleri Medine ile sınırlandırıp bu tabakada şehir/bölge ayırımına gitmeyen İbn Habîb, genç sahâbîler tabakasından itibaren Medine'ye ilaveten Kûfe, Basra, Mekke, Şam ve Mısır başlıklarını açar ve fakihleri yetiştikleri bölgelere göre tasnif eder.⁵⁷ İbn Habîb'in kitabı daha önceki metinlerden farklı olarak yalnızca fakihlerin listelendiği bir eser olduğu için her nesil ve bölgede merkeziyet fıkhi etkinliktedir. Her tabakada ilk sırada Medine zikredilmekte, diğer şehirler Medineli fakihlerin denkleri (*nuzerâ*) olarak kendilerine yer bulmaktadır. Yani İbn Habîb fıkıh tarihini Medine merkezli bir ilmî yolculuk olarak takdim etmek istediği için bütün tabakalarda ilk olarak Medine'de yetişen zevatı sunmakta, diğer şehirlerin fakihlerini bunlarla akranlıklarına göre konumlandırmaktadır. Bu bakışın, fıkıhı esasen kendisinin de bir takipçisi olduğu İmam Mâlik önderliğindeki Medine ilim çizgisinde şekillenen bir disiplin olarak görme eğiliminden kaynaklandığı açıktır.

Medineli tâbiîn fakihlerini sahabeden belli bir ismin ashabı olarak nitelemeyen İbn Habîb, Kûfelileri İbn Mes'ûd'un ashabı diye niteler. Bu tarz bir ilişkilendirmeyi sadece Kûfe'de yapan İbn Habîb, diğer şehirlerde yetişen tâbiîn âlimlerini belirli isimlere nispet etmez. Temsil değeri yüksek olduğu için Medine ve Kûfe şehirleri için sunduğu tabakaları aşağıda sunmak istiyorum:

Sahabe Fukahâsı

1. Tabaka: Ebû Bekir, Ömer, Ali, İbn Mes'ûd, Muaz b. Cebel, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit
2. Tabaka: İbn Abbas, İbn Ömer

Medine Fukahâsı

3. Tabaka: Ali b. el-Hüseyin, Saîd b. el-Müseyyeb, Süleyman b. Yesâr, Kâsım b. Muhammed, Sâlim b. Abdullah, Urve b. Zübeyr, Hârîce b. Zeyd, Ebû Bekir b. Abdurrahman, Ebû Bekir b. Süleyman, Ebû Bekir b. Muhammed, Ubeydullah b. Abdullah
En fakihleri: Saîd b. el-Müseyyeb ve Süleyman b. Yesâr
4. Tabaka: Abdurrahman b. el-Kâsım, Hişam b. Urve, Muhammed b. el-Münkedir, Cafer b. Muhammed, Zeyd b. Eslem, Ebû Hâzım, İbn Şihâb, Yahya b. Saîd, Rebîa b. Ebî Abdurrahman, Abdullah b. Yezid b. Hürmüz
En fakihleri: Rebîa b. Ebî Abdurrahman ve Abdullah b. Yezid b. Hürmüz
5. Tabaka: Mâlik b. Enes, Abdülaziz b. Ebî Seleme (el-Mâcişûn), Abdullah b. Ömer b. Hafs, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Zi'b, Muhammed b. İmrân, Ebû Bekir b. Meysere,

57 bk. Husrî, "Nâşirin Girişi", 33. Kendisi de Endülüs'te yetişen bir âlim olan İbn Habîb memleketini fıkıh tabakâtına son tabakada, genç tebe-i tâbiîn kuşağında eklemiş. İbn Habîb gerek seçtiği şehirler gerekse yaptığı sıralamada bir fikri takiple hareket ederek, fıkıhta en ileri gelişmelerin yaşandığı ve daha çok fakihin yetiştiği şehirleri seçmiştir.

Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem, Abdullah b. Ziyad b. Sem'ân, Muhammed b. İshak b. Yesâr

En fakihleri: Mâlik b. Enes ve Abdülaziz b. Ebî Seleme⁵⁸

6. Tabaka: Mâlik'in ashabı olan Muğîre b. Abdurrahman, Muhammed b. İbrahim b. Dînâr, Abdülaziz b. Ebî Hâzim, Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî, Süleyman b. Bilal, Osman b. İsa b. Kinâne, Abdullah b. Nâfi, Ma'n b. İsa, Mutarriif b. Abdullah, Abdülmelik b. el-Mâcişûn
En fakihleri: İbn Kinâne ve İbnü'l-Mâcişûn

Kûfe Fukahâsı

3. Tabaka: Alkame, Mesrûk, Rebî b. Huseym, Esved, Ebû Abdurrahman, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Ebû Cuhayfe, Rab'î b. Hirâş, Sıla b. Züfer, Amr b. Utbe

4. Tabaka: Nehaî, Şa'bî, Ebu's-Şa'sâ, Ebu'l-Buhterî, Sa'd b. Ubeyde, Mâlik b. Hâris, Sâlim b. Ebî'l-Ca'd, Ebu'd-Duhâ el-Hemedânî, İbrahim b. Yezid, Nuaym b. Ebî'l-Hind

En fakihleri: Nehaî ve Şa'bî

5. Tabaka: Habîb b. Ebi Sâbit, Hakem b. Uteybe, Amr b. Abdullah es-Sebî'î, Hammâd b. Ebî Süleyman, A'meş, Muhalled b. Sa'd, Mansur b. Mu'temir, Abdülmelik el-Arzemî, Ebû Hanîfe

6. Tabaka: Süfyân es-Sevrî, Vebra b. Abdurrahman, Husayn b. Abdurrahman, Kâsım b. Abdurrahman, Muhammed b. es-Sâib, Muhammed b. Ubeydullah, Leys b. Ebî Selîm, Şerîk b. Abdullah, Yûnus b. Ebî İshâk, Ebû Yûsuf

En fakihleri: Süfyân es-Sevrî ve Ebû Yûsuf⁵⁹

İbn Habîb, listelediği bütün şehir ve bölge fakihleri hakkında önemli değerlendirmeler yapmakla birlikte, ilk iki asırda fikhın yoğun olduğu iki merkez konumundaki Medine ve Kûfe ulemâsı hakkındaki cümleleri perspektifini açıkça ortaya koymaktadır. Medine fikhı beşinci ve altıncı tabakalarda beklendiği gibi İmam Mâlik ve ashabı ile taçlanırken Kûfe fikhı söz konusu olduğunda Ebû Hanîfe ve ashabının hiçbir merkezî vasfı öne çıkarılmaz. Ebû Hanîfe içinde anıldığı tabakada son sıraya konmuş, bu tabakanın en fakihlerinin kim olduğuna işaret eden bir ek kayıt da getirilmemiştir. Kûfe'de en etkin ilim ve fikh halkası olarak bilinen re'y meclisinin üyeleri bir sonraki tabakada yine öne çıkarılmaz. Bu tabakanın en fakih iki ismi olarak Süfyân es-Sevrî ile birlikte Ebû Yûsuf zikredilmişse de Ebû Hanîfe'nin öğrencilerine Mâlik'in öğrencilerinde olduğu gibi hususi bir önem atfedilmez.

İbn Habîb'in metni andığı ve de anmadığı isimler dolayısıyla merkezî şehirlerin dışında kalan bölgelerdeki fikhî silsilelerin oluşumu hakkındaki kanaatlere de sahne olmaktadır. Mesela büyük tâbiîn kuşağından itibaren kitaba dâhil edilen Mısır'da Leys b. Sa'd anılırken Şâfiî'nin ismi geçmemektedir. Endülüs artık rûştünü ispat etmiş bir bölge olarak son tabakada listelere dâhil olurken Horasan'a başlık açılmamıştır. İbn Habîb'in son cümleleri, fikhın seyrine dair taşıdığı ümitsizliği şöyle açığa vurur:

58 Bu iki isimden hangisinin fıkhta daha ileri olduğu hususunda ihtilaf olup Iraklılar Abdülaziz b. Ebî Seleme'yi daha önde görürken, Medineliler Mâlik'i önde görür. İbn Habîb, Mâlik'in "bahis"te bulunan, İbn Ebî Seleme'nin ise ona muvafakat eden bir âlim olduğunu söyler. bk. İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 115.

59 İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 57-137.

Sonra tabakalar kesildi, fakihler azaldı; ilim, fıkıh, hilm, mürûet bütün beldelerde zayıflayıp inceldi ve kötü şartlarda yaşayan çok az sayıda fakih kaldı. Bu yüzden ümmetin başı sıkıntıya girdi, belalar geldi. İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn.⁶⁰

İbn Zencûye'nin eseri sayıca en fazla fakihin geçtiği kitap olup Medine, Mekke, Kûfe ve Basra'da farklı tabakalar altında yüze yakın fakihin adı anılır. Medine'de tâbiîn tabakasında zikredilen yedi fakihin beşi fukahâ-yi seb'adan olup altıncısı Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan, yedincisi Kabîsa b. Züeyb'dir.⁶¹ Muhtelif alıntılar yoluyla fukahâ-yi seb'anın adları geçer ancak bunlar uzlaşıyla elde edilmiş bir liste hâlinde sunulmaz.⁶² İbn Zencûye, Zührî hakkında övgü dolu ifadeler naklettikten sonra devam eden tabakada Yahya b. Saîd ve Rebîa b. Ebî Abdurrahman'ı, sonraki tabakada ise İmam Mâlik, İbn Mâcişûn, İbn Ebî Zî'b ve Ubeydullah b. Ömer'i zikreder.⁶³ Ne Mâlik ne de diğer isimler hakkında herhangi bir değerlendirme aktaran İbn Zencûye sadece isimleri saymakta, fıkıhın gelişimine dair herhangi bir izaha yer vermemektedir.

İbn Zencûye, Mekke fukahâsından sadece tâbiînin ilk tabakasında bahseder.⁶⁴ Bu tabakada Mekkeli tâbiîn fakihleri İbn Abbas'ın ashabı olan şu isimlerdir: Said b. Cübeyr, Atâ b. Ebî Rebâh, Tâvus b. Keysân, Mücahid b. Cebr, İkrime, Ubeydullah b. Abdullah ve Câbir b. Zeyd.⁶⁵ İlk tabakada Mekkeli fakih ve muhaddisleri ayıran İbn Zencûye, sonraki tabakalarda bunu yapmaz ancak zikrettiği isimlerden İbn Cüreyc'in fakihliğine hususen değinir.⁶⁶ Süfyân b. Uyeyne ve Müslim b. Halid'in bulunduğu dördüncü tabaka ile Mekke âlimleri bitmekte olup her iki ismin öğrencisi olan Şâfiî'nin adı bu kitapta da anılmaz.⁶⁷

İbn Zencûye'nin Medine'nin ardından en önemli ilim şehri olan ve fıkıh tarihinde merkezî bir konuma sahip bulunan Kûfe hakkındaki tespit ve değerlendirmeleri birçok açıdan karakteristik bir bakışı yansıtır. Bu şehrin tabakaları, İbrahim en-Nehaî'nin İbn Mes'ûd'un ashabı olarak saydığı altı ismin anılmasıyla başlar.⁶⁸ Gerek en çok tabakanın burada bulunması gerekse fıkıh tedvinine ev sahipliği yapan şehir olması hasebiyle Kûfe tabakâtı bütünüyle sunulacaktır.

60 İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 137.

61 İbn Zencûye, Medineli tâbiîn fakihleri hakkındaki muhtelif tespit ve değerlendirmeleri aktarır ve içinde Ömer b. Abdülaziz ve Zührî'nin bulunduğu muhtelif sayılarda fakihlerden oluşan farklı listeler sunar. bk. İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 100.

62 bk. İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 92-95.

63 bk. İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 100-113.

64 Bu başlıkta ilk olarak içlerinde Ebû Hanîfe'nin de bulunduğu muhtelif âlimlerin Mekkeli fakihler hakkındaki değerlendirmeleri nakledilir. Mesela Heysem b. Adî aracılığıyla İbn Ayyâş'tan aktardığı bir değerlendirmeye göre, İbn Mes'ûd'un ashabının ardından fıkıhta en ileri olanlar İbn Abbas'ın ashabıdır. bk. İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 119.

65 İbn Zencûye, Câbir b. Zeyd'i bu tabaka içinde zikretmekle birlikte, İbn Abbas'ın ashabı içinde değil, daha önce münferiden anar. Ubeydullah b. Abdullah'ın ismi daha önce Medine'de de geçmişti. bk. İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 120-121.

66 İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 125 (üçüncü tabaka).

67 İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 126-127.

68 Nehaî'ye göre İbn Mes'ûd'un ashabı Alkame, Esved, Abîde, Mesrûk, Hâris b. Kays, Amr b. Şurahbil'dir. bk. İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 128.

Kûfe Fukahâ Tabakâtı

1. Tabaka: Alkame, Abîde es-Selmânî, Mesrûk, Esved, Şurayh b. el-Hâris, Amr b. Şurahbil, Hâris b. el-Ezma', Abdurrahman b. Ebî Leylâ
2. Tabaka: Nehaî, Şa'bî, Said b. Cübeyr, Abdullah b. Said b. Cübeyr.⁶⁹
3. Tabaka: Hakem b. Uteybe, Hammâd b. Ebî Süleyman, Ebû Ma'ser, Kâsım b. Abdurrahman.⁷⁰
4. Tabaka: Hâris b. Yezîd, Mansur b. el-Mu'temir, A'meş, Muğîre b. Miksem, Fudayl b. Amr, Âsım b. Behdele.⁷¹
5. Tabaka: İbn Ebî Leylâ, İbn Şübrûme, Haccâc b. Ertât, Ebû Hanîfe.⁷²
6. Tabaka: Süfyân es-Sevrî, Hasan b. Sâlih, Şerik b. Abdullah.⁷³
7. Tabaka: Hafs b. Gıyâs, İsa b. Yûnus, Züfer b. Hüzeyl, Yahyâ b. Zekerıyyâ.⁷⁴
8. Tabaka: Vekî' b. el-Cerrâh, Yahyâ b. Âdem.⁷⁵

Bu tabakalar ve sunulan isimler, bir ehl-i hadis âliminin fıkhn gelişimi ve erken temsilcilerine bakışına dair çok açık veriler barındırmaktadır. Mesela ashab kelimesi sadece sahâbîlerin öğrencileri için kullanılmakta, aktarılan övgü dolu tanıklıklarla Nehaî'nin ismi öne çıkarılmakta, Nehaî ile Şa'bî arasında re'y ve âsâr bilgisi açısından mukayese yapılmakta, Nehaî'den sonraki tabakalarda ilk olarak ehl-i hadise yakın şahsiyetler anılmakta, Ebû Hanîfe kendi tabakasından son sırada zikredilmekte, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerine özel bir atıf yapılmayıp Süfyân es-Sevrî ve muhaddis kimlikleriyle de tanınan âlimler takdim edilmektedir.

Fukahâsı ile muhaddisleri ayrılan şehirlerden bir diğeri Basra olup burada sunulan isimlerle İbn Abbas arasında bir bağlantı kurulur. Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn, Câbir b. Zeyd, Katâde b. Diâme, Eyyüb es-Sahtiyânî, Osman el-Bettî, İbn Avn, Yunus b. Ubeyd, İbn Ebî Arûbe, Şu'be, Hammâd b. Ebî Seleme, Hammâd b. Zeyd, Abdurrahman, Ebû Âsım ed-Dahhâk, Yahya b. Saîd el-Kattân bu şehrin fakihleridir.⁷⁶ Mısır'da Yezîd b. Ebî Habîb, Leys b. Sa'd, İbn Vehb gibi tanınmış birçok âlimi fakihler arasında sayan İbn Zencûye, Şâfiî'ye burada da yer vermez. Bu durum, Şâfiî'nin emsârdan herhangi birini temsil eden ve yerel karakteri baskın bir âlim olarak görülmediğine işaret ediyor olabilir. Beklendiği üzere Şam'da fıkhn ilerleyişi Evzâî'ye uzanmaktadır.⁷⁷

Nesâî'nin tesmiye listesinde öne çıkan şehirler olan Medine, Mekke, Kûfe ve Basra'da sunduğu ve ilmî silsileleri belirgin kıldığı tabakaları aktararak bu başlığı sonlandıralım:

69 İbn Zencûye, Heysem b. Adî aracılığıyla Mucâlid'den bu isimleri nakleder. Mucâlid, İbn Mes'ûd'un ashabından sonra Kûfe'de fıkhn bu kimselerin sürdürdüğünü belirtir. bk. İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 145.

70 İlk üç ismi Heysem b. Adî sayarken, dördüncüsünü İbn Zencûye kendisi eklemiştir. bk. İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 151.

71 İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 160.

72 İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 168-169.

73 İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 177.

74 Bu tabakada Ebû Hanîfe'nin ashabına özel bir atıf yapılmaz ve sadece Züfer'in adı zikredilir. bk. İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 182.

75 İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 184.

76 İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 187-222.

77 İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 247.

Medine Fukahâsı

1. Tabaka: Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ömer, Hz. Âişe
2. Tabaka: Said b. el-Müseyyeb, Urve b. ez-Zübeyr, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Ubeydullah b. Abdullah, Süleyman b. Yesâr, Hârîce b. Zeyd, Ebû Bekir b. Abdurrahman, Ali b. el-Hüseyn, Kâsım b. Muhammed, Sâlim b. Abdullah, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali, Ömer b. Abdülaziz
3. Tabaka: Abdullah b. Yezid b. Hürmüz, İbn Şihâb, Rebîa b. Ebî Abdurrahman, Ebu'z-Zinâd, Yahya b. Saîd
4. Tabaka: Mâlik b. Enes, Abdülaziz b. Ebî Seleme el-Mâcişûn
5. Mâlik'in ashabı:
 - a. Medineliler: Abdûlmelik b. Abdülaziz el-Mâcişûn
 - b. Mısırlılar: İbnü'l-Kâsım, Eşheb b. Abdülaziz

Mekke Fukahâsı

1. Tabaka: Atâ, Tâvus, Mücâhid, Said b. Cübeyr, Câbir b. Zeyd, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe
 2. Tabaka: Amr b. Dînâr, İbn Cüreyc, Süfyân b. Uyeyne
 3. Tabaka: Müslim b. Hâlid (*hadiste güçlü değildir*), Said b. Sâlim el-Kaddâh
 4. Tabaka: Şâfiî
- Şâfiî'nin ashabı (*herhangi bir şehirle anmadan*): Müzenî, Ebû Sevr, Büveytî, İbn Ebî'l-Cârûd, Humeydî

Kûfe Fukahâsı

1. Tabaka: Hz. Ali, İbn Mes'ûd
 2. Tabaka: Alkame, Esved, Amr b. Şurahbil, Ebû Meysere, Abide es-Selmânî, Şurayh, Mesrûk, Abdullah b. Utbe
 3. Tabaka: Âmir b. Şerâhil (eş-Şa'бі), İbrahim en-Nehâi
 4. Tabaka: Hakem (b. Uteybe), Hammâd b. Ebî Süleyman (Hakem, *hadiste daha güçlüdür: esbet*), Mansur b. el-Mu'temir, Muğîre b. Miksem
 5. Tabaka: İbn Şübrûme, İbn Ebî Leylâ, Ebû Hanîfe (*hadiste güçlü değildir*)
 6. Tabaka: Süfyân es-Sevrî, Hasan b. Sâlih b. Hay
- Ebû Hanîfe'nin ashabı: Züfer, Ebû Yûsuf, Âfiye b. Yezid, Esed b. Amr
- Süfyân'ın ashabı: Abdullah b. el-Mübârek, Vekî' b. el-Cerrâh, Ebû İshâk el-Fezârî, Abdurrahman b. Mehdi, Dahhâk b. Müzâhim
- Hasan b. Hay'ın ashabı: Hamîd (Humeyd?) b. Abdurrahman er-Ruâsî, Yahya b. Âdem

Basra Fukahâsı

1. Tabaka: Ebû Musa el-Eş'arî, İmran b. Husayn
2. Tabaka: Hamîd b. Abdurrahman el-Hımyerî, Mutarrif b. Abdullah
3. Tabaka: Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn, Câbir b. Zeyd,⁷⁸ Ebû Kılâbe
4. Tabaka: Eyyûb es-Sahtiyânî, Yunus b. Ubeyd, Osman el-Bettî
5. Tabaka: Ubeydullah b. el-Hasen el-Kâdî, Hammâd b. Zeyd, Bişr b. el-Mufaddal
6. Tabaka: Muaz b. Muaz el-Anberî, Muhammed b. Abdullah el-Ensârî
7. Tabaka: Hilal b. Yahya er-Re'y

78 İbn Abbas'ın ashabı arasında da adı geçmişti.

Yeni Ülkeler ve Şehirler: Emsâr ve Fakihleri

Hicri III. ve IV. asırda şehir/bölge ayırımına göre yazılmış tesmiye ve tabakât kitaplarında yer alan ilim merkezleri sırasıyla şöyledir:

İbn Sa'd: Medine, Mekke, Tâif, Yemen, Yemâme, Bahreyn, Kûfe, Basra, Vâsıt, Medâin, Bağdat, Horasan, Rey, Hemedân, Kum, Enbâr, Şam, Cezire, Avâsım, Suğûr, Mısır, Eyle, Afrika, Endülüs

İbn Habîb: Medine, Kûfe, Basra, Mekke, Şam, Mısır, Endülüs

İbn Zencûye: Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Yemen, Yemâme, Tâif, Mısır, Filistin, Dımaşk, Humus, Cezîre, Horasan

Nesâî: Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Mısır, Horasan⁷⁹

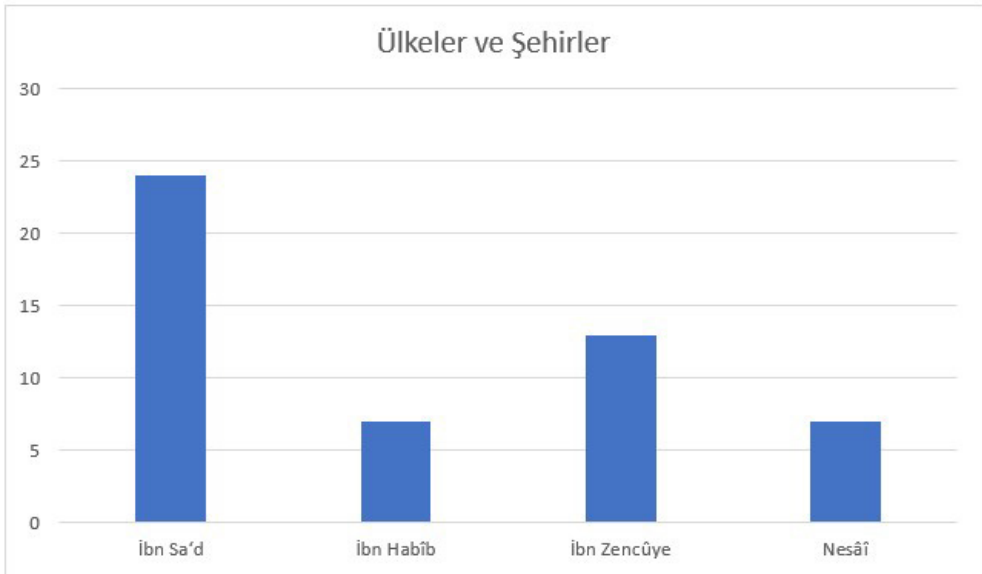
Müelliflerin açtıkları başlıklar ve takip ettikleri sıralamalar ilk nesillerde fıkhnın seyrini hangi nazarla takip ettiklerine dair unsurlar taşır. İbn Sa'd'ın fukahâyı öncelleyen eseri bir kenara bırakıldığında diğer kitapların fikhî bir izleği takip ederek ilerlediğini söyleyebiliriz. Bütün kitaplarda ilk sırada Medine'ye yer verilmesi şaşırtıcı değildir. İbn Zencûye ve Nesâî ikinci şehir olarak yine beklediği üzere Mekke'yi anarken, İbn Habîb fıkıhtaki gücü ve merkezietini dikkate alarak Kûfe'yi ikinci sıraya yerleştirir. İbnü'l-Medinî şehir/bölge ayırımını başlık düzeyinde yansıtmamakla birlikte Medine, Kûfe ve Mekke'deki tabakalardan bahsederek Kûfe fıkıh çizgisine ikinci sırada yer verir.

İbn Sa'd'ın ardından en çok başlık açan müellif İbn Zencûye'dir. Kitabını 13 bölgeye göre tasnif eden yazar bunlardan sadece dördünde (Medine, Mekke, Kûfe ve Basra) fakihler için müstakil başlık açmış, diğer merkezlerde ulemâdan genel olarak bahsetmiştir. İbn Zencûye, ilgili başlıkların girişinde bölge fakihleri hakkında nakle dayalı değerlendirmelerde bulunurken ilk kuşaklarda fikhî bilginin gelişim ve yayılma haritasına dair veriler sunar. Mesela biri Medineli diğeri Mekkeli iki isimden naklettiği cümleler, fıkhnın esas gelişim yerinin Kûfe olduğu ve Hicaz'ın Irak'ı takip ettiğinin itirafı gibidir. Medineli âlimlerden Yunus b. Yezîd, "İbn Şihâb'a sorduğumuz sorular, Nehaî'den bize ulaşan meselelerin ötesine geçmezdi." demişken; Mekkeli âlimlerden İbn Cüreyc "Biz Atâ b. Ebî Rabâh'ın ilmine erişme ve bu ilmi kendisinden çıkarıp alabilmeye ancak Haccac b. Ertât ve İbn Ebî Leylâ [Mekke'ye] gelince muvaffak olabildik. Onlar bize Kûfe'de üretilen fikhî meseleleri (*el-mesâil el-Kûfiyye*) getirdiler, biz de Atâ'ya bunları arz edip kendisinden cevaplarını aldık." demiştir.⁸⁰ Bu cümleler, fıkıhta konu edilen meselelerin ve ictihâdî tartışmaların Kûfe'de şekillenip diğer ilim merkezlerine doğru yayıldığıyla ilgili birinci elden tanıklıklardır.

79 Bu kitaplara İbn Hibbân'ın *Meşâhîru ulemâi 'l-emsâr'* ını da ekleyebiliriz. Yazılış amacı ile tasnif ve sistematığı diğer eserlere göre farklılık arz eden bu kitapta yer alan şehir ve bölgeler sırasıyla şöyledir: Medine, Basra, Şam ve etrafı, Mısır ve canipleri, Yemen ve tâbileri, Horasan.

80 İbn Zencûye, *Tabakâtü 'l-fukahâ ve 'l-muhaddisîn*, 146.

İbn Zencûye'nin bir tabakada fukahâ ile muhaddisleri ayırırken takip eden tabakada bunu terk etmesi, fıkıhın o şehirdeki seyri ve ilerleme-gerileme çizgileri hakkında fikir verir. Mesela Mekke'de ilk tabakada bulunan bu ayrımın sonraki tabakalarda kayboluşu, anılan âlimlerin yeri geldikçe fıkhi yönlerine değinmekle yetinilmesi, şehrin zaman ilerledikçe fıkıhtaki gücü ve müstakilliğini yitirdiği anlamına gelebilir. Yine buradaki atıflar ve ilişkilendirmeler şehrin zamanla Medine'nin etki sahasına girdiğini göstermektedir. İbn Habîb, kendi mensup olduğu ilmî çizgiyi öne çıkararak Mısır ve Endülüs'ü Medine fıkına raptetmiştir. Mısır ulemâsının beşinci ve altında tabakalarında zikredilen isimler İmam Mâlik'in öğrencileri iken Endülüslü âlimler de Mısırlılarla bağlantılıdır. Nesâî de Medine'nin beşinci tabakasinda İmam Mâlik'in ashabını sunarken Medineliler ve Mısırlılar diye ikiye ayırmaktadır.

Grafik 2. Tabakâtlarda Yer Alan Ülke ve Şehir Sayıları

Tabakâtlarda başlık açılan bütün bölgelere aynı önem ve ağırlıkta yer verilmemesi, fıkıhtaki seyri dikkate alan müelliflerin ilim muhitlerini merkez ve çevre şehirler diye ikiye ayırarak ilerlediklerini düşündürür. Medine ile Kûfe bütün eserlerde merkez şehirler olarak kabul görürken Mekke ve Basra kimi zaman ikincil hâle gelmekte, Mısır ve Horasan da belli merkezlerin takipçisi olarak sunulmaktadır. Mesela kendi müstakil fıkhi hareketini çıkaramayan Basra, daha merkezî şehirlerle irtibatlandırılmaktadır. İbn Zencûye, Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn gibi âlimleri İbn Abbas'la alakalandırmakta ve Basra ulemâsını ikinci tabakadan itibaren Mekke'ye bağlamaktadır.⁸¹ Yine İbn Zencûye Horasan ulemâsını ayrı bir başlık altında sunarken, öğrencisi

81 İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 187.

Müslim'in *Tabakât*'ında Horasan ricâli Basra ve Kûfelilere dâhil edilir.⁸² Bu tutumun örtük olarak İbn Zencûye'de de mevcut olduğu söylenebilir zira özellikle ilk tabakalarda sıraladığı kişilerin geçmişlerinde Basra ve Kûfe bağlantıları barizdir. Mısır da Medine ile irtibatları güçlü olarak sunulmakta ve İmam Mâlik'ten itibaren çok daha açık bir şekilde bu çizgiye yerleştirilmektedir. Nesâî'nin Mâlik'in ashabını Medineliler ve Mısırlılar diye ikiye ayırıp buradan itibaren Medine ile daha bariz bir şekilde ilişkilendirmesi de böyledir. Bütün bunlar, tabakât müelliflerinin temsil ettikleri ilim zihniyetine bağlı olarak kendi bulundukları tarihten geriye doğru bakarak bir tasvir yapmaya çalışmalarıyla da alakalıdır. Kimi hassasiyetlerle çevreli bu bakış, onları kimi zaman hatalı tespitlere götürebilmiş ve tarih yazım metodolojisi açısından sorunlu bir üslup benimsemelerine neden olmuştur.

Tabakât metinlerindeki bölgesel anlatılar coğrafi genişlik ve bunun doğal sonucu konumundaki üstat farklılığının ötesine geçmez. Medine fıkıh çizgisinin Kûfe fukahâsından veya Şam fıkıh çizgisinin Mekke fukahâsından hangi hususlarda farklılaştıkları, fıkıh anlayışlarının şehir/bölgelere göre ne gibi değişkenlikler sergilediği ve doktriner gelişmelerin ayırım noktaları hakkında kitaplar bir şey söylemez. Tabakâta dayalı fıkıh tarihi anlatımı, ilk nesillerdeki hoca-talebe münasebetlerini serdetmenin ötesine neredeyse hiç geçmemektedir.

Fıkıh Teşekkül Ederken Ehl-i Re'y-Ehl-i Hadis Ayrışması ve Arap-Mevâlî Rekabeti

İlk tabakât yazarlarının ilmî mesailerinin hadis etrafında şekillendiğine değinilmişti. İslami ilimlerin teşekkül sürecine birçok açıdan etki eden ehl-i re'y-ehl-i hadis ayrışmasında muhaddislerin tutumu malumdur. Bahsi geçen müelliflerden İbn Sa'd siyer ve tarih yazıcılığında öne çıkarken İbn Habîb hadis ve tarihin yanı sıra fıkıh ve ahlak sahalarında da eserler bırakmış bir Mâlikî fakihidir. İbnü'l-Medînî ve Nesâî faal birer ehl-i hadis temsilcisi iken İbn Zencûye de rivayet esaslı fıkıh yazımını temsil eden eserler vermiştir. Tabiatıyla bu durum tabakâtlarda ehl-i hadis bakış açısının baskın olmasına yol açmıştır.

Tabakât ve tesmiye literatürünün bu ilk örnekleri, fıkıh Hz. Peygamber ve ilk nesillerden rivayet edilen bilgilerin takibiyle anlamlı kılarken bu hatta konumlanmış fakihleri idealize ederler. Bu tutum metinlerin ruhuna işlemiş ancak açık bir tartışma konusu hâline getirilmemiştir. Ehl-i re'y-ehl-i hadis ayrışmasında öne çıkan temalar ve münakaşa hatları kitaplara yansımadığı gibi kimlerin ehl-i re'y kimlerin ehl-i hadis temsilcisi olduğuna işaret etme gereği dahi duyulmamıştır. Buna mukabil müellifler ustalıkla değiniler ve dönem okurlarınca ne kastedildiği kolaylıkla anlaşılacak imalar üzerinden re'y yanlısı fakihleri ikincil konuma düşürmeyi ihmal etmemiş; bunu da ağırlıklı olarak hadis bilgileri hakkındaki değerlendirmelerle yapmışlardır. Hadis ve fıkıh bilgisi aynı güçte görülen âlimler hakkında ayrıştırıcı bir tabir kullanılmazken hadiste zayıf olduğu düşünülen şahsiyetlere hususen değinilmektedir.

82 Gökçe, "İbn Zencûye", 46.

İbn Sa'd'dan Nesâî'ye kadar hemen bütün müelliflerde ehl-i hadisi öne çıkarıp re'y fakihlerini ikincil konuma düşürme eğilimi barızdır. İbn Sa'd, Kûfe'nin beşinci tabakasında yer verdiği Ebû Hanîfe'nin kısa hâl tercemesini, "Hadiste güçlü değildir." diyerek sonlandırmadan edemez.⁸³ Nesâî de ilave bilgiler içermeyen tesmiye türünde bir metin yazmasına rağmen sıra Ebû Hanîfe'ye gelince, "hadiste güçlü değil" demekten geri durmaz. Bu değerlendirmeye Ebû Hanîfe ile birlikte yine Kûfe fakihlerinden İbn Ebî Leylâ ve Mekke fakihlerinden Müslim b. Hâlid hakkında da başvurur. Kûfe'nin Ebû Hanîfe öncesindeki tabakasında andığı fakihlerden Hakem ile Hammâd'ı karşılaştırarak, "Hakem, hadis birikimi açısından daha güçlüdür (*esbet*)."⁸⁴ demesi de kayda değerdir.⁸⁴

Re'y karşıtı bu tutumun tezahür ettiği bir diğer tema, Nehaî sonrasında Kûfe fıkıh çizgisi için belirlenen istikamettir. Nehaî, akidedeki kabulleri ve genel tutumu itibarıyla ehl-i hadis çevrelerince sevilip benimsenmiş bir âlim iken Kûfe fikhının ondan sonraki temsilcileri arasında başta Mürcie olmak üzere farklı ekollere nispet edilen simalar çıkmış ve bu durum ehl-i hadis yanlısı âlimlerin şehre bakışına menfi yönde tesir etmişti. Mesela İbn Zencûye kendisi de Kûfeli olan İbn Ebî Leylâ'nın Nehaî ile Şa'bî hakkındaki bir değerlendirmesini nakleder. İbn Ebî Leylâ bu iki âlimi mukayese ederken ilkinin "kıyas sahibi", ikincisinin de "âsâr sahibi" olduğunu söyler. Bu mukayese re'ye yönelik herhangi bir olumsuz ima içermezken sonraki nesiller için bunu söylemek zorlaşacaktır. Aynı müellif ilgili tabakada Kûfe fakihlerini sayarken ilk sırada İbn Ebî Leylâ'yı anmakta; İbn Şübrûme ve Haccac ile devam edip son sırada Ebû Hanîfe'ye yer vermektedir. Keza devam eden tabakalarda Ebû Hanîfe'nin ashabından bazı isimler anılsa da kendilerinden bir zümre olarak bahsedilmemektedir.⁸⁵ Medine fukahâsının en önemli isimlerinden birisi olan ve re'y ile anılan Rebîa b. Abdurrahman'ın (*Rebîatürre'y*) niçin böyle anıldığı izah edilirken, İbn Habîb onu sistematik re'yden özenle uzak tutar ve çok konuştuğu için bu unvanı aldığını söyler.⁸⁶ Bu müdahale, Medinelî âlimleri zemme konu re'yden koruma hassasiyetinden ileri gelmiş olmalıdır. İbn Sa'd da İbn Cüreyc ile hocası arasında geçen, rivayete dayalı bilgiyle çıkarıma dayalı bilgiyi birbirinden ayıran bir diyalog nakleder. İbn Cüreyc, hocası bir şey söylediğinde, "İlim mi, re'y mi?" diye sorduğunu; rivayete dayalı bir bilgi aktarıyorsa bunu "ilim" diye nitelerken, çıkarıma dayalı bir bilgi aktardığında buna "re'y" dediğini belirtir.⁸⁷

Tabakât kitapları nesillere göre takip edildiğinde tâbiîn kuşağından itibaren mevâlînin fukahâyâ dâhil edildiği görülür. Mesela İbn Habîb, genç tâbiîn tabakasında Medine'nin fıkıhta en ileri iki isminin mevâlîden olduğuna hususen değinir.⁸⁸ Yine İbn Habîb'in nakle değer gördüğü, Kûfe fukahâsından İsa b. Musa ile İbn Ebî Leylâ arasında geçen bir konuşmada,

83 Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali Nesâî, *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr min ashâbi Resûlillah (sav) ve men ba'dehum*, nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyid (Haleb: Dâru'l-va'y, 1369), 128.

84 Nesâî, *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr*, 128.

85 İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 168-184.

86 İbn Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 84.

87 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/332.

88 Bunlar Rebîa b. Ebî Abdurrahman ve Abdullah b. Yezid b. Hüzmüzdür. bk. İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 84.

tâbiîn fakihlerinin hemen tamamının mevâliden olduğuna dikkat çekilmekte ve İsa b. Musa bu durum karşısında duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir. Kitapta, aynı konuşmanın Medine fukahâsından Zührî ile Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan arasında geçmiş versiyonu da nakledilir.⁸⁹ Zührî'nin taraf olduğu ve İbn Sa'd tarafından nakledilen bir konuşma erken dönemde mevâlîye karşı bir tutumun şekillenmekte olduğuna dair ima içerir. Zührî'ye mevâliden hadis rivayet etmediği yönünde bir iddia olduğu söylenince şöyle karşılık vermişti: "Tabii ki onlardan hadis rivayet ediyorum ancak muhacirler ve ensarın evlatlarından gelmişse onların rivayetlerine dayanırım, başkalarını neyleyim?"⁹⁰ İbn Habîb'in Ebû Hanîfe'nin bulunduğu nesildeki Kûfe fakihlerini sayarken hangi kabilelerin mevlâsı olduklarını tek tek belirtmesi de dikkat çeker.⁹¹

Tabakât kitapları, uzun uzadıya tartışmaya açmasa da erken dönemde ulemâyî meşgul eden ve ilmî gelişmelere muhtelif açılardan etkisi bulunan konulara dair verilere de sahne olmuştur. Emevî halifelerinin ilmî yetkinlikleri, fakihlerin dindarlığı ve zâhidâne yaşamlarına dair nakiller bu açıdan dikkat çeker. Mesela İbn Habîb, Ömer b. Abdülaziz'i Şam fukahâsı içinde sayar.⁹² Aynı müellif, tâbiîn fakihlerini saydıktan sonra dindarlıkları ve zühtleriyle ilgili başlıklar açar ve birçok nakilde bulunur. Burada fakih kimliği, gerçek fakihin hangi nitelikleri taşıması gerektiği gibi hususlarda açık göndermeler ve devrin fukahâsına yönelik eleştirel bir tutuma rastlanmasa da rivayetlerin peş peşe aktarılması yazarın bir tutumu gündeme taşımaya çalıştığına işaret ediyor olmalıdır.⁹³

Değerlendirme ve Sonuç

Hicri II. yüzyılda başlayan tabakât yazımı, fakihleri konu edinen metinlerle yeni bir boyut kazanmıştır. İlk tabakât metinleri genel ilmî hareketlerle uyumlu olarak fıkıh ve hadis âlimlerini birlikte ele alır. Bu tutum, iki ilmin henüz mahiyetçe birbirinden ayrılmadığına dair bir telakkiye yaslanabileceği gibi söz konusu metinleri kaleme alan müelliflerin fakih kimliğine dair bakış ve beklentilerini yansıtır da olabilir. Bu müellifler, hadis gibi fikhî da nesilden nesle aktarılan bir ilmî etkinlik alanı olarak telakki etmişlerdir. Bu ilk metinlerde yapılan ayrımlar ve sıralanan tabakalar, hadis ravilerinin sıralanışı gibi fakihlerin de nesiller boyu birbirine eklenerek devam eden bir zincirin halkaları hâlinde sunuluşuna sahne olur. Hicri ilk iki asrın ricâlini bir bütün olarak sunan ilk kapsamlı eser olan İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) tabakâtı, fıkıh bilgileriyle öne çıkan sahâbî ve tâbiîn âlimlerinden bahsederken benzer bir tutumla tarihî sürekliliği öne çıkarır. Fakihlere hususi bir ilgi atfeden Ali b. el-Medîni'nin (ö. 234/848-49) sunduğu ayrım ve tabakalandırma, ilmî etkinliğe sahne olan bölgeler ve şehirler arasındaki fikhî ayrışmayı yine sahâbîlerde köklendirme temayülünü yansıtır.

89 İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 112-113.

90 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/334.

91 Mesela Ebû Hanîfe, Rebîa kabilesinin mevlâsıdır. bk. İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 116-117.

92 Mekhûl ile Abdülmelik b. Mervan arasında geçen bir diyalog için bk. İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 92-93.

93 İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 96-111.

Fıkıh tarihi yazımının ilk kaynakları olarak tabakât kitapları hicri ilk iki asırda fıkıhın seyrini ve ilerleyişine dair önemli bir bilgiler sunsa da müelliflerinin zihnî arka planı bu seyrin ancak bir yönüne ışık tutmalarına müsaade etmiştir. Ehl-i re'yin özel olarak da Hanefî çevresinin göz ardı edildiği, Mekke, Medine ve diğer şehirlerdeki re'y eğilimli fakihlerin arka plana itildiği bu tabakalandırma fikri sonraki dönemlerde yazılacak kitaplara da yön vermiştir. Ne var ki Hanefiliğin güçlü bir şekilde devam etmesi ve ehl-i re'y fıkıhının gönüllü veya gönülsüz olarak bütün ilmî çevrelerin bir şekilde kabulünü almasıyla, söz konusu anlatının belli açılardan revize edilmesi gerekmiştir. Mezheplerin teşekkülü ile birlikte yazılacak olan ve mezhep imamlarını merkeze alarak ilerleyen tabakât kitapları bu ilk metinlerle belli ölçüde ayrışacak ve özellikle ehl-i re'y fıkıhının öncülerini olarak Ebû Hanîfe ve takipçileri daha merkezi bir yere sahip olacaklardır. Hanefiliğin kazandığı güç ve fıkıhta elde ettikleri merkeziyet en azından Hanefî tabakât müelliflerini farklı bir tarih tasavvuruna itecektir. Bununla birlikte ilk yazarların oluşturduğu çerçeve; sahabe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîne dair sundukları tablo ve süreklilik çizgileri günümüze kadar yaygın olarak bilinen ve kabul gören bir bakışın ilk kaynakları olması hasebiyle önemini korumaktadır.

Hadis ve fıkıh tarihini ehl-i hadis kabulleri ışığında okumaya tabi tutan bu bakış açısının izlerine sonraki dönemlerde muhtelif yazım türlerinde yine rastlanacaktır. Mezheplerin teşekkülü sonrasında fıkıhın ilerleyişi ile mezhebe bağlılık arasında neredeyse hiçbir mesafe kalmamış ve erken dönemin re'y-hadis eksenli tartışmaları sönümlenmiş ise de hadisçi kimliği baskın müellifler tabakât yazımını dışındaki fırsatları da kullanarak tarihe yine aynı gözle bakmayı sürdürmüşlerdir. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, Süyûtî'nin tecdid hadisi hakkında yazdığı risaledir. Tecdide taalluk eden konuları *et-Tenbie* adını verdiği müstakil bir metinde ele alan Süyûtî, ilgili hadisle uyumlu olacak şekilde her yüzyıl için birer müceddid ismi verir. Bu isimlerin hemen tamamının ehl-i hadis çevrelerince makbul şahsiyetler olması ve ehl-i re'y âlimlerine hiçbir şekilde iltifat edilmemesi bahse konu edilen bakış açısının bir tezahürüdür.⁹⁴

Bu çalışmada belli bir dönemde kaleme alınan tabakâtların fıkıh tarihi yazıcılığı açısından kaynaklık değeri, müelliflerinin temel kabul ve bakış açılarından kaynaklanan birtakım problemler eşliğinde tartışmaya açılmıştır. Kaynakların verdiği bilgilerin maddi geçerliliği olabilir ancak bu bilgilerin konusu olan erken dönem fakihlerinin seçimi, sıralaması ve sunumu ilgili metinlere mutlak bir kaynaklık statüsü tanınmaması gerektiğini göstermiştir. Nitekim modern akademik araştırmalar, tabakât literatürünün daha başka konu ve sahalarda da benzer problemlerle malul olduğunu; fıkıhın yanı sıra kelâm ve diğer ilimlerin tarihî seyrinin sunumu ile erken dönem siyasi tarihi ve hadiselerin anlatımı gibi daha başka konularda da metinlerin dikkatli takip edilmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

94 Risale çerçevesinde tecdid konusunu ele alan bir çalışma için bk. Özgür Kavak, "Modernleşme Öncesi Dönemde Tecdid Meseleleri: Süyûtî'nin *et-Tenbie*'si Çerçevesinde Bir İnceleme", Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim], 2009, 9/3 157-172.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abdel-Ghaffar, Omar Khaled. “A Summary of “Ṭabaqāt al-Fuqahā’: What is a Genre?”. Erişim 3 Mart 2025. <https://journalofislamiclaw.com/current/article/view/334>
- Ali b. el-Medîni, Ali b. Abdullah. *İlelû'l-hadis ve ma'rifetü'r-ricâl*. ed. Abdülmu'tî Emin Kal'acı. Haleb: Dârü'l-Va'y, 1980.
- Aslan, Muhammet Salih. *İbrahim en-Nehaî'nin Fıkıh Tarihindeki Yeri ve Hanefî Mezhebine Etkisi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Çeker, Huzeyfe. *Hanefî Mezhebinde Biyografi Gelenegi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Çelebi, Hacı Halife Mustafa b Abdullah Katib. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. ed. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. Tahran: Mektebetü'l-İslamiyye, 3. Basım, 1967.
- Fayda, Mustafa. *Allah'ın Emriyle Siyer Başlar: Siyer Yazımında İlkler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Gökçe, Ferhat. “Hicri Üçüncü Asra Ait Bilinmeyen Bir Tabakât Kitabı Humeyd b. Zencûye'nin (ö. 251-869) Tabakâtü'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn İsimli Eseri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56 (2019), 23-60.
- Husrî, Rıdvan Sâlih. “Nâşirin Girişi”. *Tabakâtü'l-fukahâ min ledüni's-sahâbe ve men ba'dehum mine'l-ulemâ*. mlf. İbn Habîb. Rabat: Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ, Merkezi İbni'l-Kattân, 2012.
- İbn Habîb, Ebû Mervân es-Sülemî. *Tabakâtü'l-fukahâ min ledüni's-sahâbe ve men ba'dehum mine'l-ulemâ*. ed. Rıdvan Sâlih el-Husrî. Rabat: Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ, Merkezi İbni'l-Kattân, 2012.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed el-İşbîlî. *Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî*. ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b İshak b Muhammed. *Şurûtü'l-eimme = Fazlu'l-ahbâr ve şerhu mezâhibi ehli'l-âsâr*. ed. Abdurrahman b Abdülcebbâr el-Ferivâi. Riyad: Dârü'l-Müslim, 1995.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b Sa'd b Menî' ez-Zührî. *Kitâbü'l-Tabakâti'l-kebir = et-Tabakâtü'l-kübrâ*. ed. Ali Muhammed Ömer. I-XI Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.
- İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled en-Nesâi. *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*. ed. Rıdvan el-Hasrî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2018.
- İzgi, Cevat. “Heysem b. Adî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 6 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/heysem-b-adi>
- Katz, Marion. “Ṭabaqāt al-Fuqahā’: What is a Genre?”. Erişim 3 Mart 2025. <https://lectures.uni-muenster.de/engage/theodul/ui/core.html?id=d663c380-90e7-4fb9-b0dd-698ea4e3132c>
- Kavak, Özgür. “Modernleşme Öncesi Dönemde Tecdid Meseleleri: Suyûtî'nin *et-Tenbie*'si Çerçevesinde Bir İnceleme”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 9/3 (2009), 157-172.

- Kaya, Eyyüp Said. “Tabakat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tabakat#4-fikih>
- Kaya, Mesut. “Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histografik Bir İnceleme”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 33-65.
- Makdisi, George. “Tabakât-Biyografi: İslâm’ın Klasik Döneminde Hukuk ve Ortodoksi”. *Din Hukuk Eğitim.* çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Melchert, Christopher. “Haneffiliğin Kûfe ve Ehl-i Hadis’in Medine Kökenli Olarak Algılanışı”. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din – Yorum – Dindarlık*. derleme ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları. 2018.
- Nedîm. *el-Fihrist*. Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1978.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Tesmiyetü fukahâi’l-emsâr min ashâbi Resûlillah (sav) ve men ba’dehum*. nşr. Mahmûd İbrâhim Zâid. Haleb: Dârü’l-va’y, 1369.
- Özkan, Halit. *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Saraçoğlu, Tuba Nur. *İbn Sa’d*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî. *Tabakâtü’l-fukahâ*. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü’r-râidi’l-arabî, 1970.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ el-Mürri el-Bağdâdî. *Târihu Osman b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekerîyyâ İbn Maîn*. nşr. Ahmed Muhammed Nur Seyf. Dımaşk: Dârü’l-Me’mûn li’t-türâs, ts.
- Zekkâr, Süheyl. “Nâşirin Girişi”. *Kitâbü’t-Tabakât*. mlf. Halîfe b. Hayyât. Dımaşk: Vizâretü’s-Sekâfe ve’s-Seyâha ve’l-İrşâd ve’l-Kavmi, 1966.